

# พินิจฉันท์วรรณพฤติและมาตราพฤติ: วรรณคดีสองมิติ<sup>1</sup>

ธีรวัฒน์ อินทรพร<sup>2</sup>

## บทคัดย่อ

บทความเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาดำรงฉันท์วรรณพฤติและมาตราพฤติพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสใน 2 มิติคือ มิติการเป็นตำราประพันธ์ศาสตร์ด้านการแต่งฉันท์ และ มิติของการเป็นวรรณคดีประเภทคำสอน ผลการศึกษาพบว่า ดำรงฉันท์วรรณพฤติและมาตราพฤติมีลักษณะเด่นในการนำเสนอเนื้อหาทั้งในเรื่องการสอนแต่งฉันท์และเรื่องการสอนเนื้อหาคำสอนอย่างเป็นระบบระเบียบมาก ผลการศึกษาชี้ให้เห็นว่าดำรงทั้งสองเรื่องนี้มิได้เป็นเพียงตำราแต่งฉันท์เรื่องสำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์เท่านั้น แต่ยังสัมพันธ์กับการเป็นวรรณคดีคำสอนที่มุ่งให้ผู้ศึกษาดำรงได้พัฒนาตนเองไปพร้อมกันด้วย กล่าวได้ว่า ดำรงฉันท์วรรณพฤติและมาตราพฤติมีความสำคัญสอดคล้องกับการเป็นวรรณคดีจารึกวัด พระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จารึกสรรพวิทยาการเพื่อส่งเสริมให้พลเมืองไทยมีความรู้ในฐานะนักปราชญ์ด้านอักษรศาสตร์ไปพร้อม ๆ กับการพัฒนาตนเองให้มีคุณธรรม

**คำสำคัญ:** จารึกวัดพระเชตุพน ฉันท์วรรณพฤติและมาตราพฤติ ตำราประพันธ์ศาสตร์ วรรณคดีคำสอน

<sup>1</sup> บทความเรื่องนี้ผู้เขียนปรับปรุงจากการเตรียมเนื้อหาเพื่อนำเสนอในการเสวนาวิชาการเรื่อง “วรรณคดีราชสำนัก: พระนิพนธ์กรมพระปรมานุชิตชิโนรส”

งานวันกรมพระปรมานุชิตชิโนรส เมื่อวันที่ 10 ธันวาคม 2562 ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

<sup>2</sup> ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประจักษ์ศิลปาคม ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร อีเมล: intaraporn\_w@su.ac.th

# The Analysis of *Tamra Chan Wannaphruet* and *Mattraphruet*: Two-Dimensional Literature<sup>3</sup>

Weerawat Intaraporn<sup>4</sup>

## Abstract

This article aimed at studying *Tamra Chan Wannaphruet* and *Mattraphruet* composed by Supreme Patriarch H.R.H. Prince Paramanuchitachinorasa in two dimensions: Thai texts on poetics and didactic literature. The findings revealed that both *Tamra Chan Wannaphruet* and *Mattraphruet* have distinctive features in systematically presenting the contents of teaching Chan poetry writing and moral lessons. The findings also demonstrate that both pieces of writing are not only textbooks of important Chan poetry composed in early Rattanakosin Period, but also didactic literature with a purpose of promoting moral self-development to people learning to compose Chan poetry. It can be said that *Tamra Chan Wannaphruet* and *Mattraphruet* correspond with the inscriptions at Wat Phra Chetuphon Wimonmangkhalaram, which were initiated by King Rama III to create sources of various fields of knowledge to enable Thai people to become intellectuals in arts as well as moral Thai citizens.

**Keywords:** Inscriptions of Wat Phra Chetupon, Chan Wannaphruet and Mattraphruet, Texts on poetics, Didactic literature

---

<sup>3</sup> This article, the author revised from the preparation of the content to be presented in the academic discussion on “Worra Wichit Wasukree Niphon: The Literary Works of the Supreme Patriarch H.R.H. Prince Paramanuchitachinorasa” on the occasion of the Krom Phra Paramanuchitachinorasa Day, December 10, 2019, Wat Phra Chetuphon Wimonmangkhalaram.

<sup>4</sup> Asst.Prof. Dr., Department of Thai Language, Faculty of Arts, Silpakorn University. e-mail: intaraporn\_w@su.ac.th

## บทนำ

ฉันท์เป็นรูปแบบคำประพันธ์ที่ไทยรับมาจากอินเดีย ในวรรณคดีไทยมีการนำฉันท์มาแต่งเป็นวรรณคดีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น แต่มีจำนวนชนิดของฉันท์ที่ใช้ไม่มากนักคือมีเพียง 6 ชนิดเท่านั้น จนกระทั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์รัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นักปราชญ์ราชบัณฑิต แต่ง แก้ไข และรวบรวมสรรพวิทยาการด้านต่าง ๆ มาจารึกไว้ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามเพื่อให้เป็นแหล่งความรู้สาธารณะแก่ประชาชนพลเมืองได้มาศึกษาหาความรู้ในศาสตร์ต่าง ๆ ด้วยตนเอง ในการนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสให้ทรงพระนิพนธ์หรือปรับปรุงวรรณคดีเรื่องเก่าของไทยหลายเรื่องให้ทรงคุณค่าเพื่อจารึกไว้ด้วย ผลงานเรื่องหนึ่งที่ทรงพระนิพนธ์ขึ้นใหม่คือ *ตำราฉันทวรรณคดีและมาตราพฤติ* ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสได้ทรงรวบรวมแบบแผนฉันท์ชนิดต่าง ๆ จาก *คัมภีร์วุตโตทัย* ซึ่งเป็นตำราแต่งฉันท์ภาษาบาลีมาเป็นแบบแผนการแต่งฉันท์ไทยชนิดใหม่ ๆ ขึ้นอีกหลายชนิด จึงทำให้ในยุคหลังจากการแต่งตำราฉันท์ทั้งสองเรื่องนี้ ในการแต่งวรรณคดีไทยก็มีคำประพันธ์ประเภทฉันท์เลือกใช้เพิ่มขึ้นอีกหลายชนิด นับเป็นคุณูปการและความสำคัญของตำราทั้งสองเรื่องนี้

ในการนิพนธ์ตำราฉันท์ทั้งสองเรื่องนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสมิได้เพียงนำเสนอแบบแผนทางฉันทลักษณ์ของฉันท์ชนิดใหม่ ๆ เท่านั้น แต่ยังได้ทรงนิพนธ์ตัวอย่างคำประพันธ์ของฉันท์แต่ละชนิดเพื่อให้ผู้ศึกษาการแต่งฉันท์ได้เห็นวิธีการใช้ฉันท์แต่ละชนิดด้วย เมื่อพิจารณาเนื้อหาในตัวอย่างการประพันธ์ฉันท์ชนิดต่าง ๆ พบว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงพระนิพนธ์คำสอนในฉันท์ทุกชนิด ทั้งนี้จากการพิจารณาเนื้อหาคำสอนในเบื้องต้นพบว่า พระองค์ทรงคัดเลือกเนื้อหาคำสอนและนำมาเรียบเรียงอย่างเป็นระบบและมีความสัมพันธ์กันอย่างเป็นเอกภาพ และเห็นได้ว่าทรงมีกลุ่มเป้าหมายและจุดมุ่งหมายในการสอนชัดเจน โดยเฉพาะกลุ่มบุรุษที่จะเข้ารับราชการเป็นเสวกามาตย์ต่อไป ดังนั้น การที่ทรงพระนิพนธ์ตำราแต่งฉันท์ทั้งสองเรื่องนี้จึงไม่น่าจะทรงมีวัตถุประสงค์เพียงเพื่อให้เป็นตำราแต่งฉันท์เท่านั้น แต่น่าจะยังมุ่งหมายให้เป็นวรรณคดีคำสอนสำหรับบุรุษที่จะเข้ารับราชการอีกเรื่องหนึ่งด้วย

บทความเรื่องนี้จึงมีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาตำราฉันทวรรณคดีและมาตราพฤติใน 2 มิติ คือมิติของตำราการแต่งฉันท์และมิติของการเป็นวรรณคดีคำสอน เพื่อต้องการชี้ให้เห็นว่า มิติทั้ง 2 ของตำราทั้งสองเรื่องนี้มีความสัมพันธ์กันเป็นอย่างมาก และยังมีความสำคัญในแง่ของการเป็นส่วนหนึ่งของวรรณคดีจารึกวัดพระเชตุพนฯ

## ภูมิหลังของตำราฉันทวรรณคดีและมาตราพฤติ

ตำราฉันทวรรณคดีเป็นการแสดงชนิดของฉันท์ที่กำหนดด้วยพยางค์ครุหลุเป็นเกณฑ์ มีจำนวนฉันท์ที่แสดงไว้ในตำรานี้ทั้งสิ้น 50 ชนิด ส่วนตำราฉันทมาตราพฤติเป็นชนิดของฉันท์ที่กำหนดด้วยมาตราเป็นเกณฑ์

มีจำนวนฉันท์ที่แสดงไว้ในตำรานี้ทั้งสิ้น 8 ชนิด ตำราทั้งสองเรื่องนี้จารึกไว้ที่พระระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ในหัวข้อนี้จะได้กล่าวถึงภูมิหลังของตำราฉันท์ทั้งสองเรื่องนี้ในเรื่องของช่วงเวลาและจุดมุ่งหมายในการแต่ง สถานที่จารึก และโครงสร้างการนำเสนอเนื้อหาของฉันท์วรรณคดีและมาตราพฤติ

### 1. ช่วงเวลาและจุดมุ่งหมายในการแต่ง

ช่วงเวลาและจุดมุ่งหมายในการแต่งตำราฉันท์วรรณคดีและมาตราพฤติปรากฏอย่างชัดเจนในโคลงและภาพย่นเบื้องต้นในเรื่องว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงพระนิพนธ์ตามคำกราบทูลอาราธนาของ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นไกรสรวิชิตซึ่งทรงกำกับดูแลกรมสังฆการีในสมัยนั้น โดยได้รับพระบรมราชโองการมาจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยระบุเวลาที่ทรงเริ่มนิพนธ์คือเมื่อปีขาลจุลศักราช 1204 หรือตรงกับปีพุทธศักราช 2385 ทั้งนี้เนื้อความในคำประพันธ์กล่าวด้วยว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงนำตำราวุตโตทัยซึ่งเป็นตำราแต่งฉันท์บาลีมาแปลงเป็นฉันท์ไทย โดยเฉพาะฉันท์วรรณคดี 50 ชนิดเพิ่มจาก “โบราณฉันท” ที่เคยมีมาแล้ว 6 ชนิด ดังข้อความตอนหนึ่งกล่าวว่า “ต่อเติมโบราณะแบบบัญญัติฉันทฉันท” (Prachum Jaruek Wat Phra Chetuphon, 2001: 385) ทั้งนี้นอกจากจะทรงมีจุดมุ่งหมายในการเผยแพร่รูปแบบการแต่งฉันท์ชนิดใหม่ให้เป็นที่รู้จักแล้ว เนื้อความในโคลงของฉันท์วรรณคดีตอนต้นเรื่องยังทรงระบุไว้อย่างชัดเจนด้วยว่าเพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติยศและฉลองพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกด้วย ดังความว่า

|                       |                   |
|-----------------------|-------------------|
| โคลงฉันท์วรรณคดีพร้อม | ปรากฏ โลกย์เฮย    |
| ปัญญาศอย่างกลบท       | แบบไว้            |
| กรมบุชิตชิโนรส        | รจเรช ไว้แฮ       |
| เฉลิมพระเกียรติยศไต้  | ธเรศร์เจ้าจอมสยาม |

(Prachum Jaruek Wat Phra Chetuphon, 2001 : 385)

นอกจากนั้น ยังทรงย้าวัตถุประสงค์ของการฉลองพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏในโคลงนำเรื่องของตำราฉันท์มาตราพฤติ ความว่า

|                          |                  |
|--------------------------|------------------|
| มาตราพฤติพากย์อ้าง       | อรรธา แถลงเอย    |
| จตุพิธพรรณนาจา           | ฤกแจ่ง           |
| เณกฉลองบทมุสิก           | กรราช            |
| นฤเบศร์เกศกระษัตริย์แล้ง | สั่งให้สรรคส์สาร |

(Prachum Jaruek Wat Phra Chetuphon, 2001 : 475)

ในตอนท้ายของฉันท์มาตราพฤติ ในฉันท์ชื่อวิสิโลกฉันท ผู้ทรงนิพนธ์ทรงกล่าวอีกครั้งว่า ทรงพระนิพนธ์ตามคำอาราธนาทูลเชิญของ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นไกรสรวิชิตซึ่งรับพระบรมราชโองการมาจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงแต่งตำราฉันท์นี้ เนื้อหาของฉันท์ชนิดนี้ซึ่งเป็นฉันท์ชนิดสุดท้ายในตำราจึงเป็นบทสรุปเนื้อหาทั้งหมดของตำราฉันท์ทั้งสองเรื่องที่ทรงนิพนธ์ในครั้งนี้ทั้งมูลเหตุของการนิพนธ์ วัตถุประสงค์

ตลอดจนเนื้อหาการสอนว่ากล่าวถึงเรื่องอะไรบ้าง อาจกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะของรูปแบบการเขียนตำราทางวิชาการที่ดีที่มีบทสรุปปิดท้ายเรื่อง ดังตัวอย่างข้อความในคำประพันธ์ว่า

|                              |                                 |
|------------------------------|---------------------------------|
| จากอุกฉลักลีลาตราประดับ      | โดยเสารเปียงเรียงนับกิ่งสถาน    |
| พระฤไทยธหวังจะไ้พระราชทาน    | นรชนทุพลงญานเยาวปัญญา           |
| ได้อ่านวิจารณ์จำกระทำปฏิบัติ | นาเนกพิธวัตรวิริยศึกษา          |
| ไพบูลย์ศรีสมบัติพิพัทธนา     | ยศศักดิ์โกคาในปัจจุบัน          |
| พฤติพจน์พิธีถิถามาตราโสลก    | เสนอเสนอหาวิลีโลกลักษณนามฉันท   |
| เป็นแบบบทบอกกลเลงเพรงกลกัน   | มาตราพฤติรังสรรค์ก็เสร็จจินพนธ์ |

(Prachum Jaruek Wat Phra Chetuphon, 2001 : 493)

ในเนื้อความฉันทที่ยกมา แสดงให้เห็นจุดมุ่งหมายของการแต่งตำราฉันททั้งสองเรื่องนี้อย่างชัดเจนด้วยว่า เพื่อสนองพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีพระราชประสงค์ที่จะให้ตำราแต่งฉันททั้งสองเรื่องนี้เป็นตำราสำหรับ “นรชนทุพลงญานเยาวปัญญา ได้อ่านวิจารณ์จำกระทำปฏิบัติ นาเนกพิธวัตรวิริยศึกษา” เพื่อจะได้เจริญก้าวหน้าในหน้าที่การงานต่อไป ด้วยเหตุนี้เนื้อหาในฉันทแต่ละชนิดที่ทรงนิพนธ์ไว้เป็นตัวอย่างของการแต่งจึงเป็นคำสอนเกี่ยวกับการปฏิบัติตนของผู้ที่จะเข้ารับราชการ มิใช่เป็นเพียงการแสดงแบบอย่างการแต่งฉันทแต่เพียงอย่างเดียว

## 2. สถานที่จารึก

สำหรับสถานที่จารึกฉันทวรรณพฤติจำนวน 50 ชนิด จารึกไว้ที่เสาพระระเปียงพระอุโบสถชั้นในรวมอยู่ กับจารึกเพลงยาวกลบท จารึกฉันทวรรณพฤติเริ่มต้นตั้งแต่ด้านซ้ายมือของพระอุโบสถ ปัจจุบันจารึกทั้งหมดยังอยู่ครบ เริ่มจากพระวิหารทิศพระปัญจวัคคีย์ด้านซ้ายมือของพระอุโบสถและเวียนรอบจนถึงพระวิหารทิศพระปาลีโยก ซึ่งเป็นขนาดครึ่งรอบของเสาพระระเปียง ส่วนเสาพระระเปียงชั้นในอีกครั้งหนึ่งเป็นเพลงยาวกลบทจำนวน 50 บท

ส่วนฉันทมาตราพฤติ 8 ชนิด จารึกติดไว้ที่เสาพเนกประตูเข้าพระระเปียงพระอุโบสถชั้นนอก 3 ทิศคือ ด้านทิศเหนือพระวิหารทิศพระปาลีโยก ด้านทิศตะวันตกพระวิหารทิศพระนาคปรก และด้านทิศใต้พระวิหารทิศพระปัญจวัคคีย์ โดยด้านทิศเหนือพระวิหารทิศพระปาลีโยกและด้านทิศใต้พระวิหารทิศพระปัญจวัคคีย์มีจารึกฉันทมาตราพฤติที่เสาพเนกเพียงข้างเดียว อีกข้างหนึ่งติดจารึกโคลงกลอักษร ซึ่งจารึกติดไว้ที่ด้านทิศเหนือด้านทิศตะวันออกคือด้านพระวิหารทิศพระโลกนาถ และด้านทิศใต้ รวมโคลงกลอักษรจำนวนทั้งสิ้น 40 บท การติดจารึกฉันทมาตราพฤติที่เสาพเนกประตูเข้าพระระเปียงอุโบสถชั้นนอกจึงมีลักษณะเดียวกับการติดจารึกฉันทวรรณพฤติที่เสาพระระเปียงพระอุโบสถชั้นใน คือครั้งหนึ่งของเสาพเนกประตูเข้าพระระเปียงเป็นตำราฉันทมาตราพฤติและอีกครั้งหนึ่งของเสาพเนกประตูเข้าพระระเปียงเป็นโคลงกลอักษร จารึกทั้งหมดยังอยู่ครบเช่นกัน

ลักษณะการจารึก จะจารึกไว้บนแผ่นศิลาพื้นดำ แผ่นจารึกหนึ่งแผ่นเป็นฉันทหนึ่งชนิด โดยจารึกเนื้อความฉันทต่อเนื่องกันไปในแต่ละวรรคจนเต็มบรรทัด และใช้เครื่องหมายฟองมันซึ่งเป็นเครื่องหมายวรรคตอนของไทย

นำหน้าวรรคเพื่อให้ทราบว่าฉันทวรรคนั้นเป็นฉันทบทใหม่ ไม่ได้จัดรูปแบบการขึ้นบรรทัดใหม่โดยแบ่งวรรคเป็นบาทและบทดังเช่นรูปแบบการพิมพ์หรือการเขียนฉันทในปัจจุบัน

### 3. โครงสร้างการนำเสนอเนื้อหาของฉันทวรรณพจน์และมาตราพจน์

การนำเสนอเนื้อหาของฉันทวรรณพจน์และมาตราพจน์ ในจารึกหนึ่งแผ่นจะประกอบด้วยฉันทหนึ่งชนิด ซึ่งทรงวางระเบียบการเรียบเรียงทั้งในการเสนอแบบแผนคำประพันธ์ และเสนอเนื้อหาคำสอนที่เป็นระบบมาก โดยฉันทแต่ละชนิดทรงวางโครงสร้างของการนำเสนอ ดังนี้

1. บอกคณะและคำครุหลุของคณะของฉันท และคาถาจากคัมภีร์วุตโตทัย (คาถาเป็นตัวอักษรขอม)
2. บอกการกำหนดบาทและบท
3. บอกชื่อฉันท
4. คำประพันธ์ที่แต่งเป็นตัวอย่างฉันทชนิดนั้น ๆ ซึ่งเป็นเนื้อหาคำสอน โดยลำดับเนื้อหาดังนี้
  - 4.1 บทแรกเกริ่นนำ และบอกจำนวนพยางค์ในแต่ละวรรค
  - 4.2 รายละเอียดเนื้อหาคำสอน
  - 4.3 สรุปจบโดยใช้ คำประพันธ์ 1 บท หรือ 2 บท โดยทรงบอกชื่อฉันทชนิดนั้น ๆ และส่วนใหญ่

จะทรงบอกกลุ่มถึงเป้าหมายบุคคลที่ต้องการเสนอคำสอนนี้

ขอยกตัวอย่างโครงสร้างการนำเสนอเนื้อหาจาก กุมาระลพิตาฉันท (Prachum Jaruek Wat Phra Chetuphon, 2001 : 391) ดังนี้

1. บอกคณะและคำครุหลุของฉันทแต่ละชนิดโดยจำแนกให้เห็นตำแหน่งคำครุหลุ

|   |   |     |
|---|---|-----|
| ข | ส | ครุ |
| ๐ | ๐ | ๐   |

2. บอกการกำหนดบทและบาท

บาทหนึ่ง 7 อักษร 4 บาทเป็นบทหนึ่ง

3. บอกชื่อฉันท

ชื่อกุมาระลพิตาฉันท ดังนี้

4. คำประพันธ์ที่แต่งเป็นเนื้อหาคำสอน ฉันทบทแรกซึ่งเป็นบทเกริ่นนำจะทรงบอกจำนวนอักษร (พยางค์)

ในแต่ละวรรคโดยเขียนบอกจำนวนอักษรของวรรคไว้ท้ายวรรคด้วยตัวเลขไทย ดังตัวอย่าง

- 4.1 เกริ่นนำ

|                  |                |
|------------------|----------------|
| อนึ่งอนุชมิจิตร  | สนิจรุณเปรมปริ |
| ๗                | ๗              |
| ดิสวามิมะนะภักติ | ภิบาลบมือนาทร  |
| ๗                | ๗              |

4.2 รายละเอียดเนื้อหาคำสอนซึ่งเป็นเนื้อหาหลัก ดังตัวอย่าง

|                  |                  |
|------------------|------------------|
| ประเล่ห์ชนนีเสน่ | หบุตรปิยะเสมอสมร |
| ชนตีสมนามกร      | ประกาศอภิกะคุณณา |
| อนึ่งอนุชಾಯกัม   | กระทำมฤตจรรยา    |
| บทยาบบมือหังกา   | รเคารพยสวามี     |

4.3 สรุปลบ บอกชื่อฉันท์ และบอกกลุ่มเป้าหมายการสอนซึ่งอาจใช้ฉันท์หนึ่งบทหรือสองบท เป็นการจบฉันท์หนึ่งชนิด

|                  |                    |
|------------------|--------------------|
| นิพนธ์พจนสมยา    | กุมารละละพิดาฉันท์ |
| ธิบายบทฉบับบรรพ์ | ประกาศนิกรเมธา     |

(Prachum Jaruek Wat Phra Chetuphon, 2001 : 391)

ในส่วนสรุปลบนี้มักบอกกลุ่มเป้าหมายของบุคคลที่รับการสอนว่าเป็นนักปราชญ์ เป็นจินตกระวี เป็นเมธา เป็นบัณฑิต ฯลฯ และบางครั้งก็เน้นย้ำว่าเป็นคำสอนของโบราณโดยใช้คำว่า บรรพ์ เลบง เช่น

ตัวอย่างบทสรุปจากอุปชาติฉันท์

|                   |                     |
|-------------------|---------------------|
| พิธีณฉันท์สาตร    | อุปชาตินามเห็น      |
| เชลลลักษณ์ล้าเค็ญ | กลนัปลัลกัน         |
| นาเนกบัณฑิตย      | จะประกิจประกอบฉันท์ |
| พินิจฉบับบรรพ์    | บทแนตระหนักใจ       |

(Prachum Jaruek Wat Phra Chetuphon, 2001 : 405)

ตัวอย่างบทสรุปจากโทระกะฉันท์

|            |                    |
|------------|--------------------|
| โทระกะฉัน  | ทกัสรคร์จนาปรา     |
| กฏิกถา     | พฤติพากยหลากหลายด  |
| หวัจจนา    | อนุสาสนโอวาท       |
| ทวยธิราชตี | จะนิพนธ์กลแปลกลแปล |

(Prachum Jaruek Wat Phra Chetuphon, 2001 : 409)

ตัวอย่างบทสรุปจากสาลินีฉันท์

|                    |                    |
|--------------------|--------------------|
| กลฉันทราพรรณพร้อง  | ลบองบทกัโลภา       |
| เผยอรรถบรรณฤติสา   | ลินีนามกรแสดง      |
| มวญหมู่เมธาชาติ    | ฉลาดลองนิพนธ์แกลง  |
| หลากหลายบรรยายแจ้ง | กระจำจจิตรลิขิตสาร |

(Prachum Jaruek Wat Phra Chetuphon, 2001 : 411)

เมื่อพิจารณาโครงสร้างการนำเสนอเนื้อหาในจารึกแต่ละแผ่น จะเห็นว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระพรหมนุกุจฉิโนรส ทรงกำหนดระเบียบแบบแผนการนำเสนอไว้อย่างเป็นระบบซึ่งมีความเหมาะสมกับการเขียนงานประเภทตำราที่ต้องการความเป็นระบบเดียวกัน โดยเฉพาะเรื่องการบอกคณะไว้เป็นลำดับแรกนั้น น่าสังเกตว่าแม้ตำราฉันททั้งสองเรื่องนี้ทรงตั้งพระทัยให้เป็นตำราประเภทปฏิบัติซึ่งผู้ศึกษาวิธีการแต่งต้องศึกษาตัวอย่างของการแต่งฉันทจากตัวบทได้โดยตรง แต่ยังคงทรงให้แบบแผนคณะฉันทแต่ละชนิดตามตำราวุฒโตทัยไว้ด้วย Maneesai (2016 : 369) มีความเห็นเกี่ยวกับการแสดงแบบแผนคณะไว้ว่า สาเหตุน่าจะไม่ใช่เพื่อให้ข้อมูลครบถ้วนเท่านั้น แต่น่าจะเพื่อป้องกันปัญหาความบกพร่องในการคัดลอก เพราะครูลหุที่กระเจายนั้นหากตกหล่นก็จะทำให้ผิดพลาดไปจากแบบแผน

เมื่อเข้าใจภูมิหลังของวรรณคดีฉันทวรรณคดีและมาตราพฤติแล้ว ต่อไปจะได้พินิจฉันทวรรณคดีและมาตราพฤติในฐานะวรรณคดีสองมิติ คือ มิติของวรรณคดีตำราการแต่งฉันท และมิติของวรรณคดีคำสอน จากนั้นจะสรุปให้เห็นความสัมพันธ์ของมิติทั้งสองว่ามีความเชื่อมโยงกันอย่างไรกับบริบทของการเป็นส่วนหนึ่งของจารึกวัดพระเชตุพนในฐานะแหล่งความรู้ของปวงชนในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

## มิติของวรรณคดีตำราการแต่งฉันท

ในมิติของตำราการแต่งฉันท *ฉันทวรรณคดีและมาตราพฤติ* จัดเป็นตำราประเภทปฏิบัติ Vespada (2000 : 218) แบ่งประเภทของตำราประพันธ์ศาสตร์ไทยว่ามี 2 ประเภท คือ ตำราประเภททฤษฎีซึ่งจะอธิบายความรู้ วิธีการแต่ง หรือการวางแบบแผนหรือกำหนดข้อบังคับทางฉันทลักษณ์ กับตำราประเภทปฏิบัติ ซึ่งจะไม่ปรากฏคำอธิบายวิธีการแต่ง อาจบอกข้อบังคับไว้เพียงเล็กน้อย แต่สิ่งสำคัญคือ การสร้างบทประพันธ์ขึ้นใหม่ให้เห็นเป็นแบบอย่าง ซึ่งตำราประพันธ์ศาสตร์ไทยประเภทปฏิบัติมี 2 เรื่องคือ *กลบทศิริวิบุลกิตติ์* ของหลวงศรีปริษา (เซ่ง) ในสมัยอยุธยาตอนปลายซึ่งเป็นตำรากลอนกลบท และ *ตำราฉันทวรรณคดีและมาตราพฤติ* โดย Vespada (2000) สรุปว่า *ตำราฉันทวรรณคดีและมาตราพฤติ* เป็นตำราประพันธ์ศาสตร์ที่สำคัญที่สุดในสมัยรัตนโกสินทร์ ส่วน Arunaveja (1996 : 688) กล่าวว่าตำราฉันททั้งสองเล่มนี้ได้เปิดโลกของการประพันธ์ฉันทให้กว้างออกไปจากที่เคยมีใช้จำกัดเพียง 6 ชนิดในยุคก่อนให้มีฉันทเพิ่มขึ้นไปอีก 44 ชนิด และมีส่วนทำให้เกิดความนิยมประพันธ์ฉันทอย่างแพร่หลาย

ในการพินิจมิติของวรรณคดีตำราการแต่งฉันท จะขอกล่าวถึงที่มาของฉันทและรายละเอียดของตำราฉันททั้งสองเรื่อง โดยจะกล่าวถึงการกำหนดบาทและบท การกำหนดสัมผัส การใช้คำครูลหุ และจะกล่าวถึงความสำคัญของฉันทวรรณคดีและมาตราพฤติในฐานะวรรณคดีตำรา

### 1. ที่มาของฉันทวรรณคดีและมาตราพฤติ

ที่มาของคำประพันธ์ประเภทฉันทของไทยมาจาก *คัมภีร์วุฒโตทัย* ซึ่งเป็นตำราแต่งฉันทบาลีผลงานของท่านสังฆรักขิตมหาสามิเถระ พระเถระชาวลังกา คัมภีร์นี้เป็นตำราฉันทภาษาบาลีที่แต่งขึ้นโดยอาศัย *ตำราปิงคฉันทศาสตร์*

ของสันสกฤตเป็นแม่แบบในการแต่ง ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วุตโตทัยฉบับแปลภาษาไทยว่า “ยํ ฉนทํ อ.คัมภีร์สฤกตฉนทํอันมีปิงคฉนทํเป็นต้นใด ปิงคฉนทํจริยาทีหิ อันอาจารย์ ท.อันมีอาจารย์ปิงคเป็นต้น อุทิตํ รจนาลแล้ว ปุรา ในกาลก่อน ตํ ฉนทํ อ.คัมภีร์สฤกตฉนทํอันมี ปิงคฉนทํเป็นต้นนั้น ยถิจฉิยํ ยังประโยชน์ตามที่ปรารถนาแล้ว สุตฺรมาศิกานํ ของชน ท.ผู้รู้ซึ่งภาษามคธอย่างเดียว น.สาธติ ย่อมให้สำเร็จไม่ได้” (Khamphree Wuttothaipakorn, 1986 : 19-20)

คัมภีร์วุตโตทัยนี้แพร่หลายในชนชาติต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พบคัมภีร์วุตโตทัยในพม่า มอญ ไทย ลาว (Phromwichit, 1998) ไม่มีหลักฐานปรากฏชัดเจนว่าคัมภีร์วุตโตทัยเผยแพร่เข้ามาในไทยเมื่อใดแต่ 'น่าจะนานมาแล้ว' ดังที่ Phromwichit (1998) กล่าวว่า มีหลักฐานการแต่งฉนทํของพระเจ้าสรพพิทธิ์ในสมัยทริภุญชัยทำให้ทราบว่าคัมภีร์เกี่ยวกับการแต่งฉนทํได้แพร่หลายเข้ามา ซึ่งอาจจะผ่านเขมรมาก็อาจเป็นไปได้ นอกจากนั้นยังมีหลักฐานของคัมภีร์วุตโตทัยฉบับล้านนาซึ่งน่าจะรับคัมภีร์แต่งฉนทํมาจากพระสงฆ์ลังกาโดยตรง (Phromwichit, 1998 : 26)

คัมภีร์วุตโตทัยแบ่งฉนทํออกเป็น 2 ประเภทคือ วรรณพถิตกับมาตราพถิต ฉนทํวรรณพถิตมีจำนวน 81 ชนิด เป็นฉนทํที่กำหนดด้วยพยางค์ครุ ลหุ เป็นเกณฑ์ ส่วนฉนทํมาตราพถิต ในวุตโตทัยมีจำนวน 27 ชนิด เป็นฉนทํที่กำหนดด้วยจังหวะสั้นและยาว กล่าวคือ คำลหุนับเป็น 1 มาตรา และคำครุ นับเป็น 2 มาตรา รวมชนิดของฉนทํใน คัมภีร์วุตโตทัย ทั้งสิ้น 108 ชนิด ในสมัยอยุธยาได้มีการแต่งฉนทํในวรรณคดีไทยหลายเรื่องได้แก่ มหาชาติ คำหลวง สมุทรโฆษคำฉันท์ อนิรุทธคำฉันท์ เสือโคคำฉันท์ ปุณโณวาทคำฉันท์ ซึ่งทั้งหมดล้วนเป็นฉนทํประเภทวรรณพถิตทั้งสิ้น คือกำหนดพยางค์เป็นเกณฑ์ ส่วนฉนทํมาตราพถิตไม่ปรากฏการนำมาใช้แต่งวรรณคดีไทย

นอกจากนี้ยังมีการกล่าวถึงคัมภีร์นี้ในตำราจินตามณีของพระโหราธิบดีด้วย ดังข้อความในตำราจินตามณีที่กล่าวถึงตำราวุตโตทัยเรียกว่า “พถิตโตไท” ว่า “กลระเบียบรอบประกอบศัพทามหานิทาน ตระการด้วยพถิตโตไท ไกรคัมภีร์สาตราคมผสมอรรถ ให้รู้จักกฤดาการดังนี้” (Ayudhaya Literature V.2, 1987 : 475)

ตำราจินตามณียังได้อธิบายคณะของฉนทํซึ่งเป็นฉนทํวรรณพถิตชนิดต่าง ๆ อีกหลายชนิดได้แก่ โดฏกฉนทํ วสันตดิถีฉนทํ อินทรวชิรฉนทํ เป็นต้น รวมทั้งกล่าวถึงฉนทํอีกหลายชนิดซึ่งไม่ตรงกับฉนทํวรรณพถิตในคัมภีร์วุตโตทัยเนื่องจากบางชนิดแม้จะเรียกว่าฉนทํแต่ก็มีลักษณะคำประพันธ์ประเภทอื่น เช่น ฉนทลบังดำนีรกลอนซึ่งมีลักษณะเป็นกาพย์บัง หรือพยัคฆฉนทลรรโลงซึ่งมีลักษณะเป็นโคลงฉันท์ อาจเป็นไปได้ว่าในสมัยจินตามณีก้าวฉนทํเป็นคำที่มีความหมายกว้างใช้เรียกคำประพันธ์ทั่วไป

กล่าวเฉพาะฉนทํวรรณพถิต มีการกำหนดคณะของฉนทํวรรณพถิตไว้ 8 คณะ ฉนทํแต่ละชนิดเกิดจากการนำคณะต่าง ๆ มาเรียงกันตามข้อกำหนด ผู้ที่จดจำคณะฉนทํแต่ละชนิดได้แม่นยำก็จะสามารถแต่งฉนทํชนิดนั้น ๆ ได้ ทั้งนี้คำว่า คณะ หมายถึง ชุดเสียงหนักเบาชุดหนึ่ง มี 3 พยางค์ โดยมีคำอธิบายในคัมภีร์วุตโตทัยว่า ที่ต้องเป็น 3 พยางค์เพราะอาศัยชนิดของเสียงเป็นกฎเกณฑ์มี อุททต = เสียงสูง อนุททต = เสียงต่ำ และ สริต = เสียงกลาง ดังนั้น คณะหนึ่งจึงมี 3 คำหรือ 3 พยางค์ (Khamphree Wuttothaipakorn, 1986 : 23) ด้วยเหตุนี้ เมื่อกระจายครุลหุสลับตำแหน่งทั้งสามเสียงโดยไม่ซ้ำกันแล้วก็จะได้คณะของฉนทํจำนวน 8 คณะ ดังนี้

|                |       |                |       |
|----------------|-------|----------------|-------|
| ม คณะมีครูล้วน | ๐ ๐ ๐ | น คณะมีลหูล้วน |       |
| ภ คณะมีครุหน้า | ๐     | ย คณะมีลหุหน้า | ๐ ๐   |
| ช คณะมีครุกลาง | ๐     | ร คณะมีลหุกลาง | ๐   ๐ |
| ส คณะมีครุหลัง | ๐     | ด คณะมีลหุหลัง | ๐ ๐   |

สัญลักษณ์คำครุ แทนด้วยไม้ขีด ๐ สัญลักษณ์คำลหุ แทนด้วย ดินอู |

ใน ตำราจินตามณี ซึ่งแต่งในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระโหราธิบดีได้นำคณะฉันททั้ง 8 ในคัมภีร์วุตโตทัยมาแต่งเป็นโคลงเพื่อให้ผู้ฝึกหัดแต่งฉันทที่ได้จดจำคณะของฉันททั้ง 8 ได้ง่ายขึ้น ดังนี้

|                 |                |
|-----------------|----------------|
| ม น ครุ อุ ล้วน | ระดับกัน       |
| ภ ย ครุ อุ สรร  | เลกหน้า        |
| ช ร ครุ อุ พัน  | เนาท่าม กลางนา |
| ส ต ครุ อุ อ้า  | อ้าวไหนดหลัง   |

(Ayudhaya Literature V.2, 1987 : 477)

นอกจากนั้น ใน จินตามณี ยังมีการผูกคำคล้องจองเป็นกาพย์สุรางคนางค์ ซึ่งมีวรรคละ 4 คำหรือ 4 พยางค์ โดยแต่ละวรรคใช้คำครูลหุตามคณะฉันทแต่ละคณะ 3 คำ ส่วนคำที่ 4 เป็นคำบอกคณะเพื่อให้จดจำง่ายขึ้นดังนี้

เรากินแดง โม ลูกไ้กระ โต เฉพาะเจาะ น่าน  
ธค้อยอยู่ โย กุจะใคร่ ราญ ไม้ระพระ ภาน ฉิฉะสง สาร แนะให้เกาะ ขาย

(Ayudhaya Literature V.2, 1987 : 477)

คำประพันธ์ข้างต้น แต่ละวรรคเป็นคำครูลหุของฉันทแต่ละคณะ รวม 8 คณะ คำที่สี่ของวรรคเป็นคำบ่งบอกคณะ เช่น วรรคแรกคำว่า เรากินแดง โม คำว่า “โม” คือ ม คณะ ซึ่งประกอบด้วยคำครุทั้งสามพยางค์ (เรากินแดง) วรรคที่สองคำว่า ลูกไ้กระ โต คำว่า “โต” คือ ต คณะ ซึ่งประกอบด้วยคำครุสองพยางค์ (ลูกไ้) และลหุหนึ่งพยางค์ (กระ) เช่นนี้เป็นต้น

ดังที่กล่าวแล้วว่าฉันทที่ใช้แต่งวรรณคดีไทยล้วนเป็นฉันทประเภทวรรณพฤติ ในสมัยอยุธยาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ก่อนตำราฉันทวรรณพฤตินิยมใช้ฉันทแต่งวรรณคดีเพียง 6 ชนิดไม่นับรวมฉันทที่นำฉันท 2 ชนิดมาผสมกันเป็นฉันทชนิดใหม่ ฉันท 6 ชนิดที่ใช้แต่งวรรณคดีในสมัยอยุธยาได้แก่ ฉันท 11 (อินทรวิเชียรฉันท) ฉันท 12 (โตฏกฉันท) ฉันท 14 (วสันตดิลกฉันท) ฉันท 15 (มาลินีฉันท) ฉันท 19 (สัททูลวิกกีฬฉันท) และฉันท 21 (สัทธราฉันท) ส่วนฉันทผสมที่นำฉันท 2 ชนิดมาผสมหรือรวมกันเป็นฉันทชนิดเดียวได้แก่ วิเชียรดิลกฉันท คือฉันทที่มีบาทแรกเป็นอินทรวิเชียร บาทที่สองเป็นวสันตดิลกฉันท และดิลกวิเชียรฉันท คือฉันทที่บาทแรกเป็นวสันตดิลกฉันท บาทที่สองเป็นอินทรวิเชียรฉันท ซึ่งฉันทผสมทั้งสองชนิดนี้ไม่ได้เป็นที่นิยมนักในการแต่งคำฉันท์เรื่องอื่น คือปรากฏเพียงในวรรณคดีเรื่อง ราชาพิลาปคำฉันท์ และมีกล่าวถึงในตำราจินตามณี ของพระโหราธิบดี

## 2. รายละเอียดของฉันทวรรณพฤติ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงแสดงแบบอย่างการแต่งฉันทวรรณพฤติจำนวน 50 ชนิด (จาก 81 ชนิดในวุตโตทัย) ทั้งนี้รวมของสมัยอยุธยา 6 ชนิดด้วย และฉันทมาตราพฤติจำนวน 8 ชนิด (จาก 27 ชนิดในวุตโตทัย) รวมฉันททั้งวรรณพฤติและมาตราพฤติทั้งสิ้นจำนวน 58 ชนิด

ฉันทวรรณพฤติ 50 ชนิดเรียงลำดับตั้งแต่ฉันทที่มีจำนวนคำหรือพยางค์น้อยในหนึ่งบาทไปสู่ฉันทที่มีจำนวนคำหรือพยางค์มาก ตั้งแต่ฉันท 6 จนถึงฉันท 22 ซึ่งฉันททั้งหมดที่แสดงไว้ในฉันทวรรณพฤติทรงเลือกฉันทชนิดที่เรียกในคัมภีร์วุตโตทัยว่า สมพฤติ คือเป็นฉันทที่มีครูลหุเหมือนกันทุกบาท ส่วนฉันทในมาตราพฤติเป็นฉันทที่กำหนดด้วยมาตรา ในแต่ละบาทจึงมีครูลหุและจำนวนมาตราไม่เหมือนกัน

จากการศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับจำนวนฉันทในฉันทวรรณพฤติ พบว่าประเภทฉันท 12 มีจำนวนชนิดของฉันทมากที่สุดคือ 14 ชนิด รองลงมาคือ ประเภทฉันท 11 มีจำนวน 12 ชนิด ส่วนฉันทประเภทที่มีอย่างละ 1 ชนิด มีหลายฉันท ได้แก่ ฉันท 7 ฉันท 9 ฉันท 10 ฉันท 16 ฉันท 18 ฉันท 20 ฉันท 21 และฉันท 22

ส่วนฉันทมาตราพฤติจำนวน 8 ฉันทซึ่งเป็นฉันทที่กำหนดจำนวนคำในบทด้วยมาตรา มีชื่อฉันท 8 ชนิด ดังนี้ 1. อริยชาติฉันท 2. อริยะปลาฉันท 3. คีติชาติฉันท 4. อุปคีติฉันท 5. เวตาศิยชาติฉันท 6. โอปฉันทสกะฉันท 7. มัตตาสมกะชาติฉันท และ 8. วิสโลภฉันท เนื่องจากฉันทมาตราพฤติมีการกำหนดด้วยมาตราและมีรายละเอียดปลีกย่อยมาก รวมทั้งไม่มีการนำมาใช้แต่งวรรณคดีไทย จึงขอเว้นไม่กล่าวถึงในรายละเอียดแต่จะขอกล่าวถึงรายละเอียดเฉพาะฉันทวรรณพฤติเท่านั้น ดังนี้

### 2.1 การกำหนดบาทและบท

ฉันทวรรณพฤติในวุตโตทัยทุกชนิดจะกำหนดจำนวนคำหรือพยางค์ใน 1 บาทในแต่ละชนิด เช่น ฉันท 11 จำนวนพยางค์ในบาทเท่ากับ 11 พยางค์ หรือฉันท 22 จำนวนพยางค์ในฉันทชนิดนี้หนึ่งบาทเท่ากับ 22 พยางค์ ซึ่งทุกชนิดกำหนดว่าต้องแต่ง 4 บาทจึงจะถือเป็น 1 บท เมื่อมาเป็นฉันทไทย การกำหนดวรรค บาท บท จะแตกต่างออกไปหลายอย่าง ในขณะที่ฉันทของวุตโตทัยจะกำหนดจำนวนพยางค์ของแต่ละชนิดเป็น 1 บาท แต่ของไทยจะมีการกำหนด “ยติ” คือการตัดหรือการหยุดหรือการแบ่งจำนวนคำในบาทออกเป็นวรรค (ในตำราฉันทวรรณพฤติของไทยเรียกวรรคว่ากลอน) กล่าวคือฉันทเดิมของคัมภีร์วุตโตทัย จำนวนอักษรที่กำหนดไว้เท่ากับ 1 บาท และกำหนดว่าฉันททุกชนิดบทหนึ่งมี 4 บาท แต่เมื่อแปลงเป็นฉันทไทย มีการแบ่งยติในแต่ละบาทต่างออกไปจากคัมภีร์วุตโตทัย เช่น มีการแบ่งบาทหนึ่งออกเป็น 1 วรรคบ้าง 2 วรรค บ้าง 3 วรรคบ้าง ตามธรรมชาติการออกเสียงภาษาไทย และมีการกำหนดบทใหม่ เท่ากับว่า ฉันทไทย 1 บทเมื่อเทียบกับคัมภีร์วุตโตทัยอาจมีขนาดเท่ากันหรือไม่เท่ากันก็ได้ เช่น ฉันทไทยบางชนิดอาจมีขนาดเท่ากับครึ่งหนึ่งของฉันทในคัมภีร์วุตโตทัย หรือบางชนิดที่แบ่งอักษรในบาทหนึ่งเป็น 3 วรรค ฉันทไทยก็จะมีขนาดเท่ากับ 1 ใน 3 ของฉันทในคัมภีร์วุตโตทัย

ตัวอย่างเช่น อุปชาติคาถาซึ่งเป็นฉันท 11 ในวุตโตทัยกำหนดว่า หนึ่งบาทมีจำนวน 11 พยางค์ และ 4 บาทเท่ากับฉันทหนึ่งบท ดังนี้ (Khamphree Wuttuthaipakorn, 1986 : 107 – ตัวเลขในวงเล็บท้ายบาทผู้เขียนบทความเป็นผู้ระบุเพื่อให้เห็นการนับพยางค์ชัดเจน)

ยลมี ฐิตะ สาสน'มฤตติส (11)

ปติภูมิต์ โหติ สุตตจิตตส (11)

ตํ วัฒนยิสฺสํ วินยํ อมิตฺสํ (11)

นิสฺสาย ปุพฺพจาริยานุภาวํ (11)

เมื่อแปลงเป็นฉันทไทย จำนวนพยางค์ 11 พยางค์ในหนึ่งบาท แยกเป็น 2 วรรค วรรคหน้า 5 พยางค์ วรรคหลัง 6 พยางค์ อุปชาติฉันทของไทย 1 บทจึงมีเพียง 2 บาทซึ่งนับเป็นขนาดครึ่งหนึ่งของฉันทในวุตโตทัย ดังนี้ (Prachum Jaruek Wat Phra Chetuphon, 2001 : 405 – ตัวเลขในวงเล็บท้ายบาทผู้เขียนบทความเป็นผู้ระบุเพื่อให้เห็นการนับพยางค์ชัดเจน)

หนึ่งอังกษนาศ (5)

กลปดบบัดลี (6)

พหน้ากัจจามิ (5)

ก็จะช่วยผดุงผดา (6)

หากเขียนจำนวนคำตามอุปชาติคาถาในวุตโตทัย จะเห็นได้ชัดเจนขึ้นดังนี้

หนึ่งอังกษนาศกลปดบบัดลี (11)

พหน้ากัจจามิก็จะช่วยผดุงผดา (11)

ตัวอย่างนี้ ถ้าเป็นฉันทไทยนับเป็นหนึ่งบท แต่ถ้าเป็นฉันทในวุตโตทัยเท่ากับเพียงครึ่งบทเท่านั้น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงกำหนดวรรค บาท และบทของฉันทแต่ละชนิดตามแบบอย่างฉันทที่แต่งมาตั้งแต่โบราณ อนึ่ง การแบ่งจำนวนพยางค์ในหนึ่งบาท แม้ในฉันทที่จำนวนพยางค์เท่ากันหลายชนิด ก็จะต้องกำหนดยติหรือการแบ่งวรรคย่อยในบาทออกเป็นหลายอย่าง โดยมีการกำหนดยติหรือการแบ่งวรรคย่อยในแต่ละบาทที่คำครุเสมอ ดังนั้นแม้จะมีจำนวนพยางค์ใน 1 บาทเท่ากันในฉันทหลายชนิด แต่การกำหนดยติต่างกันก็จะส่งผลให้ฉันทต่างชนิดมีลีลาต่างกันไป

ฉันทในวรรณคดีมีขนาดของบทแบ่งเป็น 3 ประเภทดังนี้

ก.) ฉันทที่มีขนาดของบทเท่ากับฉันทในวุตโตทัย

ฉันทที่มีจำนวนพยางค์ในบาทน้อยก็จะกำหนดบทให้มีขนาดเท่ากับฉันทในวุตโตทัย คือ 4 บาทเป็น 1 บท ได้แก่ฉันท 6 - 8 อักษร (พยางค์) ฉันท 6 และฉันท 7 ไม่มีการแบ่งยติหรือการแบ่งวรรคในบาท แต่ฉันท 8 ซึ่งมี 8 พยางค์มีการกำหนดยติที่พยางค์ที่ 4 เท่ากับหนึ่งบาทเป็น 2 วรรค (ในวรรณคดีเรียกว่า กลอน) ดังตัวอย่างฉันท 8 ซึ่งมีการแบ่งยติหรือแบ่งวรรคที่อักษรหรือพยางค์ที่ 4 ในบาท นับ 4 บาทเป็น 1 บทจากตัวอย่างมาฉะฉันท มีคำอธิบายว่า บาทหนึ่ง 8 อักษร 2 กลอนเป็นบาทหนึ่ง 4 บาทเป็นบทหนึ่ง ดังนี้

| โทษจรดล   | หนณะละมารค | เคหประจาก | พาหิรจร |
|-----------|------------|-----------|---------|
| 4         | 4          | 4         | 4       |
| รัตตวิกาล | พานภะระอญ  | ควอรอนุสร | พุทธกถา |
| 4         | 4          | 4         | 4       |

(Prachum Jaruek Wat Phra Chetuphon, 2001 : 395)

ข.) ฉันทที่มีขนาดของบทเท่ากับครึ่งหนึ่งของฉันทในวุตโตทัย

ได้แก่ ฉันท 9 - ฉันท 14 เช่น ฉันท 9 หละมุขีฉันทซึ่งหนึ่งบาทมี 9 อักษร (พยางค์) ไม่ทรงแบ่งวรรคที่กลางบาท แต่กำหนดให้ 2 บาทเท่ากับหนึ่งบท ส่วนฉันท 10 ซึ่งหนึ่งบาทมี 10 อักษร ทรงกำหนดการแบ่งวรรค

ย่อยในบาทออกเป็น 5 – 5 และถือว่า 2 บาทเท่ากับหนึ่งบาท ดังตัวอย่างรุมมะวัตฉันท

|                |                 |
|----------------|-----------------|
| 5              | 5               |
| แสดงกลอาธรรม   | พจน์บมิแก่นสาร  |
|                | 10              |
| 5              | 5               |
| แห่งชนะชาติพาล | ผดุงกิจจะนักเลง |
|                | 10              |

(Prachum Jaruek Wat Phra Chetuphon, 2001 : 397)

ส่วนฉันท 11 ก็จะแบ่งวรรคเป็นหลายอย่าง เช่น

วรรคหน้า 5 พยางค์ วรรคหลัง 6 พยางค์ ได้แก่ อุปปฏิฐิตาฉันท อินทวิเชียรฉันท อุเปนทวิเชียรฉันท  
อุปชาติฉันท สุมุขีฉันท สาลินีฉันท สุระสรีฉันท

วรรคหน้า 4 พยางค์ วรรคหลัง 7 พยางค์ ได้แก่ โทธะกะฉันท ธาตุมมิตสาฉันท

วรรคหน้า 7 พยางค์ วรรคหลัง 4 พยางค์ ได้แก่ รัตนธาดาฉันท สวาคดาฉันท ภัททิกาฉันท

เช่นเดียวกันกับฉันท 12 ซึ่งฉันทในฉันทวรรณพดิตีมี 12 พยางค์ มีหลายชนิด ได้แก่ วังสฎฐฉันท  
อินทวงษฉันท ไตรภูกฉันท ทุตะวิลัมพิตะมาลาฉันท ปุฎฉันท กุสุมะวิจิตรฉันท ภูษงคปายาตฉันท ปิยงวาทฉันท  
ลลิตาฉันท ปมิกตขราฉันท อุชลาฉันท เวศเทวีฉันท มรสังฉันท กมลฉันท มีการกำหนดยติหรือแบ่งวรรคในบาท  
ที่คำครุ ดังนี้

วรรคหน้า 5 พยางค์ วรรคหลัง 7 พยางค์ ได้แก่ วังสฎฐฉันท อินทวงษฉันท ปมิกตขราฉันท เวศเทวี  
ฉันท มรสังฉันท

วรรคหน้า 6 พยางค์ วรรคหลัง 6 พยางค์ ได้แก่ ไตรภูกฉันท กุสุมะวิจิตรฉันท ภูษงคปายาตฉันท กมลฉันท

วรรคหน้า 7 พยางค์ วรรคหลัง 5 พยางค์ ได้แก่ ทุตะวิลัมพิตะมาลาฉันท อุชลาฉันท

วรรคหน้า 8 พยางค์ วรรคหลัง 4 พยางค์ ได้แก่ ปุฎฉันท ปิยงวาทฉันท ลลิตาฉันท

ค.) ฉันทที่มีขนาดของบาทเท่ากับหนึ่งในสามของฉันทวุตโตทัย

ฉันทกลุ่มนี้มีการแบ่งบาทของฉันทเป็น 3 วรรคตามแบบฉันทที่เคยแต่งแต่โบราณ ได้แก่ ฉันทที่มีจำนวน  
คำในบาท 15 – 20 พยางค์ซึ่งมีจำนวนพยางค์ในบาทมาก อาจไม่สะดวกและรื้อนหูในการอ่านถ้าแบ่งเป็น 2 วรรค  
ท่านจึงได้กำหนดให้เป็น 3 วรรค ส่วนฉันทชนิด 21 คือสัทธราฉันทซึ่งมีจำนวนคำมาก กำหนดให้เป็น 4 วรรค  
คือ 7 / 7 / 4 และ 3 ส่วนสุดท้ายคือฉันท 22 ได้แก่ ภัทกะฉันท แบ่งเป็น 4 วรรค คือ 6 / 6 / 6 และ 4 ซึ่งฉันท  
ที่มีจำนวนพยางค์มากตั้งแต่ฉันทที่ 15 จนถึงฉันทที่ 22 ที่กล่าวมานี้ กำหนด 1 บาทเท่ากับหนึ่งบาท ดังนั้น ฉันท  
ชนิดที่กล่าวมานี้ จึงมีขนาดเท่ากับ 1 ใน 3 ของฉันทในวุตโตทัย

## 2.2 การใช้คำครุและการกำหนดสัมผัส

การใช้คำครุหลุ ตำราฉันทวรรณพดิตีนับเป็นจุดเริ่มต้นของการแต่งฉันทที่แสดงให้เห็นรูปคำครุหลุ ด้วย

การประวิสรรชนียอย่างชัดเจนในที่ต้องการให้เป็นคำหลุ จึงถือได้ว่าได้สร้างความเคร่งครัดให้แก่การแต่งฉันทในสมัยต่อมา ในขณะที่การแต่งฉันทสมัยอยุธยาจะถือเป็นสำคัญ ทั้งนี้เนื่องจากฉันทมีหลายชนิดมากขึ้น และหลายชนิดมีจำนวนพยางค์ในบาทเท่ากัน เช่น ฉันท 11 และฉันท 12 การกำหนดคณะหรือการเปลี่ยนคำครุลหุ แม้เพียงตำแหน่งเดียวก็ทำให้ฉันทเป็นคนละชนิดกัน เนื่องจากตำราฉันททั้ง 2 เรื่องนี้เป็นตำราประเภทปฏิบัติ ผู้ทรงนิพนธ์จึงต้องแสดงให้เห็นรูปคำอย่างชัดเจนด้วยการประวิสรรชนียในคำหลุเพื่อเป็นแบบแผนในการแต่งต่อไป ดังตัวอย่างรโหทาฉันท ซึ่งเป็นฉันท 11

|                    |                |
|--------------------|----------------|
| กอบประด้วยจตุรเหตุ | พิเคคะมี       |
| เกียรติกำจรวี      | ณะสิ่งประเสริฐ |
| คือสหยาผิวนฤสุข    | แลทุกขเกอด     |
| ไภยพิบัติก็ประเดอด | ประดักสกนธ์    |

(Prachum Jaruek Wat Phra Chetuphon, 2001 : 416)

Arunaveja (1996 : 665) มีความเห็นว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงให้ความสำคัญแก่การกำหนดครุลหุด้วยรูปคำมาก จึงทรงพิถีพิถันเกี่ยวกับตัวสะกดตลอดจนรูปสระที่ใช้ โดยทรงใช้เห็นเป็นตัวอย่างสม่ำเสมอในการประพันธ์เพื่อเป็นแนวทางให้ผู้ศึกษาได้นำไปปฏิบัติต่อไป และเพื่อรักษาลักษณะเด่นของความเป็นฉันทที่แยกประเภทออกจากคำประพันธ์ประเภทกาพย์อย่างชัดเจน

อย่างไรก็ดี ยังมีการใช้คำสองพยางค์ที่มีคำแรกเป็นคำเสียงเบาและคำที่สองเป็นคำหนักในตำแหน่งของคำครุพยางค์เดียว เช่น คำว่า เสมอ แกลง ซึ่งเป็นลักษณะของการใช้คำครุในสมัยก่อนหน้า แต่บางตำแหน่งในคำเดียวกันก็ทรงแยกเป็น 2 พยางค์ เช่นคำว่า ประมาณ ในสาลินีฉันท ซึ่งเป็นฉันท 11 แบ่งวรรคเป็นวรรคหน้า 5 พยางค์ วรรคหลัง 6 พยางค์ ทรงใช้คำนี้ในตำแหน่งคำครุ เช่น “กอบคุณไพบุลย์ประมาณ กัสถ์ถ้วนประมวกล” แต่ในวังสภานุฉันทซึ่งเป็นฉันท 12 แบ่งวรรคเป็นวรรคหน้า 5 พยางค์ วรรคหลัง 7 พยางค์ ทรงใช้คำนี้เป็นคำสองพยางค์คือ หลุ และ ครุ เช่น “ทศประมาณมาน มุนิราชานุสสนธิ์”

ส่วนการกำหนดสัมผัสระหว่างวรรค ระหว่างบาท ระหว่างบท สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงวางแบบแผนการใช้คำสัมผัสระหว่างบาทและระหว่างบทไว้อย่างเป็นระเบียบและครบทุกชนิด ส่วนสัมผัสระหว่างวรรคที่หนึ่งกับที่สองทรงกำหนดไว้ตายตัวคือพยางค์ท้ายของวรรคที่หนึ่งสัมผัสกับพยางค์ใดพยางค์หนึ่งของวรรคที่สองที่กำหนดไว้แน่นอนตามชนิดของฉันท Arunaveja (1996) กล่าวว่า การกำหนดตำแหน่งการรับส่งสัมผัสของฉันทเดิมที่ใช้แต่งวรรณคดีไทยในก่อนหน้าเป็นสัมผัสที่สืบทอดมา ส่วนฉันทชนิดใหม่ที่ทรงแสดงไว้ในฉันทวรรณคดีนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงกำหนดตำแหน่งตามลักษณะสัมผัสของฉันท 6 ชนิดในยุคก่อน และทรงกำหนดตำแหน่งที่แน่นอนและสม่ำเสมอ ในเรื่องการใช้คำครุลหุและการใช้สัมผัสมีรายละเอียดมาก ซึ่ง Arunaveja (1996) ได้ศึกษาและอธิบายวิธีการใช้อย่างละเอียดในวิทยานิพนธ์ระดับดุษฎีบัณฑิตเรื่อง *พัฒนาการของฉันทในวรรณกรรมคำฉันท์* ผู้สนใจโปรดดูรายละเอียดได้ในงานวิจัยเรื่องที่ว่ามา

### 3. ความสำคัญของฉันท์วรรณคดีและมาตราพดตีในฐานวรรณคดีตำราแต่งฉันท์

3.1 ทำให้มีฉันท์ชนิดใหม่ ๆ ให้กวีเลือกใช้ ยกตัวอย่าง บทละครพดตีคำฉันท์เรื่อง *มัทนะพาธา* และ *สามัคคีเกศคำฉันท์* มีการใช้ฉันท์นอกเหนือจากฉันท์ 6 ชนิดในสมัยอยุธยาที่ตรงกับตำราฉันท์วรรณคดีหลายชนิด เช่น ใน *มัทนะพาธา* มีฉันท์ที่ปรากฏในตำราฉันท์วรรณคดี ดังนี้ อุปชาติฉันท์ อิทธิสังฉันท์ วิชชุมมालาฉันท์ อินทวงส์ฉันท์ ฤชงคพายาฉันท์ อุเปนทวิเชียรฉันท์ สาลินีฉันท์ อุปภูติฉันท์ กมลฉันท์ จิตรปทาฉันท์ ปิยวาทฉันท์ มันทักกันดาฉันท์ เมฆวิปยุชิตาฉันท์ กุสุมิตลดาฉันท์ สวาคตาฉันท์ และรโหฤตาฉันท์ ส่วน *สามัคคีเกศคำฉันท์* ชิตบุรทัต ใช้ฉันท์ที่ตรงกับฉันท์วรรณคดี ดังนี้ อุปชาติฉันท์ อิทธิสังฉันท์ วิชชุมมालาฉันท์ อินทวงส์ฉันท์ วังสฤทธิฉันท์ ฤชงคพายาฉันท์ มาณวกฉันท์ อุเปนทวิเชียรฉันท์ สาลินีฉันท์ อุปภูติฉันท์ กมลฉันท์ จิตรปทาฉันท์

นอกจากนั้น Arunaveja (1996 : 688) ได้ศึกษาฉันท์ที่แต่งในยุคหลังตำราฉันท์วรรณคดีและมาตราพดตีว่า มีวรรณกรรมคำฉันท์เกิดขึ้นเป็นจำนวนมากกล่าวคือมีประมาณ 123 เรื่องซึ่งมากกว่าวรรณกรรมคำฉันท์ที่แต่งก่อนหน้าถึง 95 เรื่อง และวรรณกรรมคำฉันท์ที่ประพันธ์ขึ้นด้วยฉันท์ล้วนไม่มีกาพย์ปนอยู่เลยมีถึง 35 เรื่อง

3.2 ทำให้ฉันท์มีลักษณะเคร่งครัดเรื่องรูปคำด้วยการใส่วิสรรชนียในคำที่ต้องการให้เป็นคำลหุ นอกจากจะมีชนิดของฉันท์ที่มากขึ้นแล้ว ฉันท์ในยุคหลังได้ดำเนินรอยตามแบบแผนที่เคร่งครัดของแนวทางการสร้างคำครูลหุและแบบแผนของสัมผัส จึงทำให้ฉันท์ในยุคสมัยต่อมาให้ความสำคัญแก่รูปคำมากกว่าฉันท์ในสมัยก่อนหน้าที่ยึดความสำคัญของการออกเสียงมากกว่ารูปคำ

## มิติของวรรณคดีคำสอน

เมื่อพินิจตำราฉันท์วรรณคดีและมาตราพดตีในมิติของวรรณคดีคำสอนพบว่ามีความน่าสนใจหลายประการ ประการที่หนึ่ง ที่มาของเนื้อหาคำสอน สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่อยู่ในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ราชনীติสาตราว่าด้วยหลักปฏิบัติราชการมาเรียบเรียงเนื้อหาอย่างเป็นลำดับขั้นตอนและเป็นระบบโดยทรงอธิบายให้เข้าใจอย่างกระจ่างแจ้ง และหัวข้อหมวดหลักธรรมที่ทรงนำมาแสดงเป็นธรรมะสำหรับการครองเรือน ครองตน และครองงาน โดยมีกลุ่มเป้าหมายไปที่บุรุษผู้ที่จะเป็นบัณฑิตและอาจจะรับราชการเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ลักษณะที่กล่าวมาอาจกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะเด่นของตำราประพันธ์ศาสตร์ทั้งสองเรื่องนี้ ทั้งนี้ เนื่องมาจากตามขนบการแต่งตำรา ถ้าเป็นตำราเชิงทฤษฎีทางฉันทลักษณ์ของไทย เนื้อหาของตำราอาจมีใช้คำสอนโดยตรง แม้ว่าตำราบางเรื่องจะเกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนา เช่น *ตำราภาพยสารวิลาสินีและภาพยคันถะ* ซึ่งเป็นตำราประพันธ์ศาสตร์ในสมัยอยุธยา มีตัวอย่างของการแต่งเป็นบทสรรเสริญพระพุทธคุณ ตำราบางเล่มอาจยกตัวอย่างจากวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ ที่ผู้เขียนตำรามีความเห็นว่ามีลักษณะดีเด่นหรือมีลักษณะที่สอดคล้องกับทฤษฎีมาประกอบการอธิบาย เช่น ตำราจินตามณีของพระโหราธิบดี หากเป็นตำราเชิงปฏิบัติในสมัยอยุธยาซึ่งได้แสดงตัวอย่าง

การประพันธ์ด้วยการแต่งเนื้อหาขึ้นใหม่ก็มักไม่ใช่คำสอน เช่น ตำรา*กลบทศิริวิบุลกิตติ* มีเนื้อหาเป็นนิทานเรื่องหนึ่งที่น่ามาจาก *ปัญญาสชาดก* แต่ฉันทวรรณพฤติและมาตราพฤติ ตัวอย่างคำประพันธ์ที่ทรงพระนิพนธ์เพื่อให้เป็นตัวอย่างฉันทแต่ละชนิดมีเนื้อหาเป็นคำสอนอย่างชัดเจน โดยทรงนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามาแสดง ดังที่ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงกล่าวไว้ในกาพย์ตอนต้นเรื่องฉันทวรรณพฤติว่าทรง “เลือกสรรสรรพธรรมโผผาร ล้วนลักษณะประการ ประกอบอุบายกลแสดง” (Prachum Jaruek Wat Phra Chetuphon, 2001 : 385) ดังนั้น ในหัวข้อนี้จะขอกล่าวถึงมิติของวรรณคดีคำสอนของตำราทั้งสองเรื่องนี้ใน 2 ประเด็น คือ ที่มาและเนื้อหาของคำสอน และวิธีการเสนอคำสอน

### 1. ที่มาและเนื้อหาของคำสอน

จากการศึกษาที่มาของคำสอนพบว่า ทรงนำมาจากพระสูตรในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาและคัมภีร์ต่าง ๆ เรียงตามลำดับเนื้อหาคำสอนดังนี้

- 1) ภริยาสูตร ใน *พระสุตตันตปิฎก อังคตตรนิกาย* ที่ว่าด้วยภรรยาชั่ว 3 ประเภทและภรรยาดี 4 ประเภท
- 2) สิงคาลกสูตร ใน *พระสุตตันตปิฎก จัมปนิกาย* ที่ว่าด้วยหนทางแห่งความเสื่อม (อบายมุข) มิตรชั่วและมิตรดีประเภทต่าง ๆ กล่าวถึงอคติ 4 ประการที่ทำให้เกิดโทษ และภัยจากการขาดศีล
- 3) กุศลกรรมบถ 10 ใน *พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย* ซึ่งแบ่งกายกรรมหรือกรรมที่เกิดจากการกระทำ วจีกรรมหรือกรรมที่เกิดจากการพูด และมโนกรรมหรือกรรมที่เกิดจากความคิด
- 4) มงคลสูตร ใน *พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย* กล่าวถึงมงคลชีวิต 38 ประการ
- 5) นิทานชาดกเรื่อง *วิธูรบัณฑิตชาดก* ใน *พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย* ซึ่งเป็นชาดกเรื่องที่ 9 ในมหานิบาตชาดกซึ่งเป็นชาดกที่แสดงสัจจธรรมของพระโพธิสัตว์ กล่าวถึงวิธูรบัณฑิตแสดงธรรมหมวดราชสวัสดิธรรม ซึ่งเป็นจริยวัตรของเสวกามาตย์ให้แก่บุตรและธิดารวมถึงญาติมิตรก่อนที่จะไปเป็นทาสของปณณกยักษ์
- 6) ราชสวัสดิวัตร ซึ่งทรงนำเนื้อหามาจากคัมภีร์ราชนิสสาร (หรือที่ในต้นฉบับสมุดไทยเรียกว่า “ราชนิสสาร”) <sup>5</sup> ดังที่ปรากฏในต้นฉบับสมุดไทยที่เก็บรักษาไว้ที่สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ว่าด้วยการปกครอง โดยทรงคัดเฉพาะเนื้อหาคำสอนที่เป็นการปฏิบัติตนของข้าราชการที่ดี ทั้งในการประพฤติตนให้เกิดความเป็นสวัสดิมงคล และความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ (Khamphree Ratnithisat, 1991)

ในการนำเสนอเนื้อหาคำสอนในฉันทวรรณพฤติและมาตราพฤติสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงดำเนินเนื้อหาคำสอนตามคัมภีร์ที่เป็นต้นฉบับทุกประการโดยคัดมาเฉพาะที่เป็นเนื้อหาคำสอนเท่านั้น ส่วนมูลเหตุหรือที่มาของการสอนมิได้ทรงนำมาด้วย ดังตัวอย่างเนื้อหาคำสอนเกี่ยวกับเรื่องภริยาดีและภริยาชั่วในฉันทสองบทแรก ได้แก่ ตะนุมนัฆณฉันท กล่าวถึงภริยาชั่ว 3 จำพวก ฉันทบทที่สอง คือ กุมาระลพิตาฉันท กล่าวถึงภริยาดี 4 จำพวก เนื้อหาคำสอนทั้งสองบทนี้ตรงกับเนื้อหาคำสอนในภริยาสูตรซึ่งปรากฏในพระสุตตันตปิฎก อังคตตรนิกาย สัตตกนิบาต (Phra Sutra lae Atthakhatha Plae, 1987 : 198-199) เป็นต้น

<sup>5</sup> รายละเอียดเนื้อหาของคัมภีร์ราชนิสสารโปรดดูที่ CMUL Digital Heritage Collection สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เข้าถึงได้จาก [http://library.cmu.ac.th/digital\\_collection/digitalheritage/show.php?RecID=370](http://library.cmu.ac.th/digital_collection/digitalheritage/show.php?RecID=370)

อนึ่ง คำสอนในภริยาสูตรนี้ พระพุทธเจ้าตรัสสอนนางสุชาดาสะใภ้ของอนาถบิณฑิกเศรษฐีให้ปฏิบัติตนเป็นภรรยาที่ดีของสามี โดยแจกแจงภริยาแต่ละประเภทว่ามีลักษณะเช่นใด และกล่าวถึงผลของการปฏิบัติว่า ภริยาชั่ว 3 ประเภทเมื่อตายไปย่อมเข้าถึงนรก ส่วนภริยาดี 4 ประเภทเมื่อตายไปย่อมไปสู่สุคติ ครั้นเมื่อนางสุชาดาได้ฟังคำสอนนี้แล้ว ได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่าตนจะเป็นทาสีภรรยา หรือภรรยาเสมอด้วยทาสของสามี คำสอนดังกล่าวนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงคัดมาแต่เนื้อหาที่เป็นคำสอนเรื่องภริยาชั่วและดีมาแสดงเท่านั้น ส่วนเรื่องราวเกี่ยวกับนางสุชาดาไม่ได้ทรงนำมากล่าวไว้ในคำสอนในส่วนที่เป็นตัวอย่างการแต่งฉันท์แต่อย่างใด

หากพิจารณานื้อหาคำสอนทั้งหมดที่ปรากฏในตำราทั้งสองเรื่องนี้ พบว่ามีเนื้อหาที่เป็นเอกภาพมากโดยอาจแบ่งหัวข้อคำสอนออกได้เป็น 3 หมวดใหญ่คือ ธรรมะสำหรับการครองเรือน ธรรมะสำหรับการครองตน และ ธรรมะสำหรับการครองงาน คำสอนทั้งสามหมวดนี้แสดงให้เห็นกลุ่มเป้าหมายของบุคคลที่ทรงสอนได้อย่างชัดเจนคือ บุรุษผู้ที่จะเข้ารับราชการเป็นเสวกามาตย์ของพระเจ้าแผ่นดินต่อไป โดยมีรายละเอียดดังนี้

#### 1.1 ธรรมะสำหรับการครองเรือน

เนื้อหาคำสอนในหัวข้อเริ่มต้นตั้งแต่การเลือกภรรยาซึ่งถือว่าเป็นพื้นฐานของการครองเรือน ถ้าได้ภรรยาที่ดีก็จะส่งเสริมตนให้มีความเจริญ โดยแบ่งเป็นภริยาชั่ว 3 ประเภทที่ไม่ควรเลือก ได้แก่ วรรกภริยา คือภรรยาเสมอด้วยเพชฌฆาต โจรภริยา คือภรรยาเสมอด้วยโจร และอัยภริยา คือภรรยาเสมอด้วยนาย ส่วนภริยาที่ควรเลือกมี 4 ประเภท ได้แก่ มาตาภรรยา ภรรยาเสมอด้วยมารดา ภคินีภรรยา ภรรยาเสมอด้วยพี่น้อง สขีภรรยา ภรรยาเสมอด้วยเพื่อน และทาสีภรรยา ภรรยาเสมอด้วยทาส หัวข้อคำสอนต่อไป ทรงกล่าวถึงหนทางแห่งความเสื่อมหรืออบายมุข 6 จากนั้นก็ทรงแจกแจงรายละเอียดของโทษแต่ละอย่างให้เห็นอย่างชัดเจนในคำประพันธ์แต่ละบท เช่น เรื่องการคบมิตรชั่ว มีคำอธิบายว่า มิตรชั่วหรือปาปมิตร มี 6 ประเภทคือ มิตรนักเลงการพนัน มิตรนักเลงสุรา มิตรผู้มิดินหา มิตรพาล มิตรไร้สัตย์ และมิตรโจร มิตร 6 ประเภทนี้ควรหลีกเลี่ยงให้พ้น นอกจากนั้นยังกล่าวถึงมิตรเทียมและมิตรแท้ มิตรเทียมมี 4 ประเภท ได้แก่ มิตรปกอลอก มิตรดีแต่พูด มิตรหัวประจบ และมิตรที่พาไปในทางเสื่อม ซึ่งในแต่ละประเภทก็จะมีคำอธิบายรายละเอียดตามหลักธรรมที่ปรากฏในพระสูตรต้นตูปีก

#### 1.2 ธรรมะสำหรับการครองตน

คำสอนในหมวดนี้เป็นคำสอนเรื่องความประพฤติตนด้วยการสำรวมทั้งกายและใจ เริ่มตั้งแต่การอธิบายถึงอคติ 4 ประการที่ส่งผลให้เกิดโทษคือ ฉันทาคติ โทษคติ โมหคติ และภยาคติ ต่อด้วยการเสนอให้เห็นภัยจากการขาดศีล 5 หรือเบญจกัณยเวร 5 ประการ ตามด้วยกุศลกรรมบถ 10 ประการคือ กายกรรม 4 ประการ ได้แก่ การเว้นปาณาติบาต การเว้นอนินนาทาน การเว้นกาเมสุมิฉฉาจาร วจีกรรม 3 ประการ ได้แก่ การเว้นมุสาวาท การเว้นปิสุณาวาทหรือการพูดส่อเสียด การเว้นผรุสวาทหรือการพูดหยาบคาย การเว้นสัมผัปลาวาทหรือการพูดเพื่อเจ้อเหลวไหล และมโนกรรม 3 ประการ ได้แก่ การเว้นอภิชฌาหรือการอยากได้ของของผู้อื่น พยาบาทคือการคิดอาฆาตเค้น และการเว้นมิจฉาทิฎฐิ จากนั้นจึงเป็นการอธิบายเรื่องของมงคลชีวิต โดยกล่าวถึงรายละเอียดของมงคลสูตร 38 ประการตามคาถาในพระไตรปิฎกที่แบ่งเป็น ปฐมคาถา 3 ประการ ทุตติยาถา 3 ประการ

ตติยคาถา 4 ประการ จตุตถคาถา 4 ประการ ปัญจคาถา 4 ประการ ฉัฏฐคาถา 3 ประการ สัตตมคาถา 5 ประการ อัฐมคาถา 4 ประการ นวคาถา 4 ประการ ทศคาถา 4 ประการ รวม 38 ประการ

### 1.3 ธรรมเนียมสำหรับการครองงาน

เนื้อหาคำสอนในหมวดนี้ทรงนำมาจากหัวข้อคำสอนเรื่อง วสดีวัตร ใน *วิธีบรรณจิตตชาดก* และ *คัมภีร์ราชวินิสิสารถ* ได้แก่การสำรวมกาย การวางตนให้เหมาะสม ไม่อาจเอื้อม การเป็นข้าราชการที่ดี การไม่ประมาทราชกิจ สังเกตว่า ธรรมเนียมในหมวดนี้มีเนื้อหาตรงกับวรรณคดีคำสอนข้าราชการเรื่องสำคัญในสมัยอยุธยาคือเรื่อง *โคลงพาลีสอนน้อง* และ *โคลงราชสวัสดิ์* ซึ่งในสมัยเดียวกันนี้มีการนำ *โคลงพาลีสอนน้อง* มาแต่งใหม่เป็น *ฉันทพาลีสอนน้อง* จารึกไว้ที่วัดพระเชตุพนฯ ด้วย

## 2. วิธีการนำเสนอคำสอน

ลักษณะเด่นของเนื้อหาคำสอนในฉันทวรรณพฤติและมาตราพฤติคือ การแสดงเนื้อหาคำสอนที่ชัดเจนแจ่มแจ้ง และเป็นระบบระเบียบมาก ด้วยการเริ่มต้นหลักธรรมและอธิบายชี้แจงเนื้อหาคำสอนและรายละเอียดไปทีละเรื่องได้อย่างชัดเจนช่วยให้ติดตามเนื้อหาคำสอนไปทีละเรื่องตั้งแต่ต้นจนจบตามลำดับ ไม่ทำให้เกิดความสับสนซึ่งหากผู้อ่านได้ติดตามอ่านตั้งแต่เริ่มต้นไปทีละบทก็จะได้รับความกระจ่างในหัวข้อคำสอนที่นำมาทรงแสดง นอกจากนี้ ในตอนท้ายของคำสอนได้ทรงระบุให้เห็นกลุ่มบุคคลเป้าหมายที่ต้องการสอนอย่างชัดเจน แสดงให้เห็นว่าเป็นประเภทของวรรณคดีคำสอนบุรุษและมุ่งสอนให้เป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถในการเข้ารับราชการ

ตัวอย่างการสอนเรื่องหนทางแห่งความเสื่อมซึ่งทรงตั้งหัวข้อไว้ว่า เหตุฉิบหาย 6 ประการ ในฉันทบทที่ 3 จิตรปทานันท์ เนื้อความในฉันทบทนี้ทรงกล่าวถึงโทษจากอบายมุข 6 ประการเป็นการตั้งหัวข้อเสมือนเป็นการเกริ่นนำเริ่มต้นให้ผู้อ่านรู้ว่ามิอะไรบ้าง โทษ 6 ประการที่กล่าวในบทนี้ได้แก่ โทษแห่งการดื่มสุรา โทษของการออกจากเคหาขามคำหรือการเที่ยวกลางคืน โทษของการดื่มหรสพ โทษของการเป็นนักเลงการพนัน โทษของการคบมิตรชั่ว และโทษของการเกียจคร้าน เมื่อขึ้นฉันทบทที่ 4 วิชชุมมालาฉันท ก็ทรงอธิบายขยายความเหตุแห่งความฉิบหายนั้นไปทีละชนิดตามที่ทรงกล่าวเป็นหัวข้อไว้ในฉันทบทที่ 3 เริ่มต้นจากโทษแรกคือโทษเสพยาสุรา 6 ประการ ในฉันทบทนี้ ทรงแจกแจงให้เห็นโทษตามที่กล่าวไว้ในพระสูตร คือ 1. ทำให้เสียทรัพย์ 2. ทำให้เกิดการทะเลาะวิวาท 3. ทำให้เสื่อมสุขภาพเจ็บไข้ได้ป่วย 4. ทำให้เสื่อมยศถูกดูหมิ่นตีดินนินทา 5. ทำให้ปราศจากความอาย 6. ทำให้ปัญญาเสื่อมถอย เมื่อแจกแจงโทษเรื่องการเสพยาสุราจบแล้ว ทรงสรุปในตอนจบว่า

เหี้ยมนั้นบัณฑิต พินิจเห็นโทษ อย่าเปรมปรำโมท

ในเหตุฉิบหาย ยลอันสงส์ องค์ศีลบรรยาย

คือกิจบังวาย ว่างเสพยาสุราบาน

(Prachum Jaruek Wat Phra Chetuphon, 2001 : 394)

ในฉันทบทต่อไปคือบทที่ 5 มาณวะกะฉันท เนื้อหากล่าวถึงโทษเหตุแห่งฉิบหายข้อที่สองคือการเที่ยวกลางคืนว่าจะเกิดอันตรายแก่ตน 6 ประการที่ส่งผลให้ไม่สามารถคุมครองตนเองได้ ศัตรูทั้งหลายที่พยายามตามหาอยู่ เมื่อพบตามที่ต้องการก็จะทำร้ายได้ อันตราย 6 ประการที่ทรงอธิบายไว้ในเนื้อหาของฉันทบทนี้ได้แก่

1. การเกิดอันตรายเป็นตนเอง รวมทั้งภรรยาและบุตรที่ขาดคนดูแลและอาจเสียคนตามไปด้วย 2. การสูญเสียทรัพย์จากการใช้จ่าย 3. การถูกโจรปล้นบ้านเพราะขาดผู้ดูแล 4. การถูกทางการจับและถูกปรับสินไหมเพราะการเร่ร่อนกลางคืน 5. ทำให้ถูกคนเข้าใจผิดว่าเป็นโจร 6. ทำให้เสื่อมเสียสุขภาพ ซึ่งรายละเอียดแต่ละเรื่องก็จะทรงชี้แจงให้เห็นอย่างกระจ่างชัดและเป็นลำดับ ดังขอยกข้อความคำสอนในหัวข้อนี้มาแสดงและขออธิบายเนื้อหาคำสอนเพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจง่ายขึ้น ดังนี้

#### โทษที่ยวกกลางคืน 6 ประการ

|            |             |           |            |
|------------|-------------|-----------|------------|
| โทษจรดล    | หนณะมารค    | เคหประจาก | พาหิรจร    |
| รัตติวิกาล | พานภะระอญ   | ควรอนุสร  | พุททกถา    |
| โทษะฉะเพร  | เหตุประกาศ  | คิอบมีอาจ | คัมภริรา   |
| สรรพริปู   | ผู้จะเสาะหา | สบหทยา    | พ้องพระราญ |

เนื้อความคำสอนนี้เป็นการกล่าวนำให้เห็นโทษของการที่ยวกกลางคืนว่าจะส่งผลให้ไม่สามารถคุ้มครองตนเองได้ เมื่อพบศัตรูที่ตามหาตนก็จะถูกทำร้ายได้

|              |              |              |            |
|--------------|--------------|--------------|------------|
| หนึ่งมละชา   | ยาแลดไนย     | เบื่องบนไคล  | คลาศคฤหาณ  |
| เอารสทา      | ภริตริการย   | เที่ยวทุรหาญ | จิตระคนอง  |
| บุตรก็จะเสีย | เมียก็จะชั่ว | เหตุเพราะตัว | เลยละบครอง |
| จักทุจริต    | ผิดกลบอง     | ภักตรจะหมอง  | มัวหฤไทย   |

เนื้อความคำสอนนี้ กล่าวถึงโทษประการแรกคือ เมื่อละทิ้งภรรยาและบุตรไว้แล้วไปจากเคหสถาน บุตรและภรรยาก็จะมีจิตคนอง เอาแต่เที่ยวเตร่ ประพฤติดัวไม่ตั้งใจเสียคน ตนเองก็จะหมั่นหมองและเสียใจ

|             |             |                 |             |
|-------------|-------------|-----------------|-------------|
| หนึ่งธนะสาร | ดาลจะพินาศ  | เพื่อเพราะนิราศ | รัตติคระไลย |
| โจรจะกระทำ  | กรรมทูละไภย | ทรัพย์จะไชย     | โทรมะนคา    |

เนื้อความคำสอนนี้ กล่าวถึงโทษประการที่สองคือ เงินทองสูญหาย เพราะไม่อยู่บ้านเที่ยวไปในเวลากลางคืนจะถูกปล้นทรัพย์จนหมดสิ้น จะมีแต่ความโทมัส

|              |             |            |            |
|--------------|-------------|------------|------------|
| หนึ่งผิจะไคล | สไมย์รติกาล | มักจะพะพาน | โจรจรมา    |
| ลักธนะปราศ   | ปราศคฤหา    | เจ้าคฤหคลา | คลาศบมิทัน |

เนื้อความคำสอนนี้กล่าวถึงโทษประการที่สาม คือ เมื่อไปเที่ยวยามกลางคืน โจรจะมาลักทรัพย์ที่เคหสถาน เพราะเจ้าของบ้านมัวแต่เที่ยวเตร่จนกลับมาไม่ทัน

|            |              |             |             |
|------------|--------------|-------------|-------------|
| ไตรัฐยางค์ | ห่างอุปประสบ | ภอปะพะภบ    | ตนจรจรัล    |
| เขาก็จะจับ | ปรับครุฑณ์ท์ | โทษะมหารรต์ | พันธนประการ |

เนื้อความคำสอนนี้กล่าวถึงโทษประการที่สี่ ถูกทางการจับ ถูกปรับสินไหมเพราะการเร่ร่อนกลางคืน

|           |            |            |              |
|-----------|------------|------------|--------------|
| หนึ่งจรดล | หนณะประตุ  | แห่งคฤหผู้ | อื่นขณะวิกาล |
| เขาจะพะโล | โจระประจาน | ไคสวณะสาร  | เชื่อบมิแหนง |

เนื้อความคำสอนนี้กล่าวถึงโทษประการที่ห้า เมื่อไปอยู่หน้าบ้านประตูผู้อื่นในยามวิกาล ทำให้ถูกคนเข้าใจผิดว่าเป็นโจร

หนึ่งจะอาดูร ภูลภยมาก มักอะระชวาก หนามสะหะแพง  
อีกอหิชาติ กาศพิศมแรง พาะจะแสง มลั้งชนม์มลาย

เนื้อความคำสอนนี้กล่าวถึงโทษประการที่หก จะมีความทุกข์มาก พบชวากหนามทิ่มแทง ถูกงูมีพิษร้ายแรงทำร้ายจนบาดเจ็บสิ้นชีวิต

ภูริตริเหน เปนชะระโทษ ฉัพพิธโปรด อรรถะธิบาย  
พึงมละเว้น เช่นอภิปราย ทุกขจะวาย เสวยสุขศานต์

เนื้อความตอนนี้ เป็นกล่าวสรุปคำสอนทั้งหมดที่กล่าวมาในบทนี้ เป็นการกล่าวเน้นย้ำให้เห็นโทษทั้ง 6 ประการของการเที่ยวกลางคืน จึงควรละเว้นเพื่อให้พ้นทุกข์และพบแต่ความสุข

ฉันทพิลาศ สาศนแสดง โดยบทแถลง เล่ห์บุราณ  
มาณวะกะนาม ตามบริหาร ทวยธริญาณ หย่างรินิพนธ์

ฉันทบทสุดท้ายเป็นการกล่าวถึงข้อฉันทที่แสดงเนื้อความมาข้างต้นคือ มาณวะกะฉันท เพื่อให้ผู้ฝึกหัดได้แต่งฉันทชนิดนี้ตามแบบแผนที่แสดงไว้

(Prachum Jaruek Wat Phra Chetuphon, 2001 : 395)

จะเห็นได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงลำดับความคิดในการสอนไว้อย่างเป็นระเบียบ เริ่มต้นด้วยการกล่าวนำ เหมือนเป็นคำนำให้ผู้อ่านรู้ก่อนว่า เป็นหัวข้ออะไรเกี่ยวกับเรื่องอะไร จากนั้นก็ทรงลำดับเนื้อหาไปตามลำดับที่ละประเด็นโดยการใช้คำว่า หนึ่ง ขึ้นต้น แล้วแจกแจงรายละเอียดในเรื่องนั้น ๆ เมื่อจบคำสอนทั้งหมดแล้ว ก็ทรงสรุปปิดท้ายว่าที่กล่าวมาทั้งหมดนี้คือโทษแห่งการเที่ยวกลางคืนถ้าละเว้นได้ ก็จะไม่ประสบความทุกข์ ความสุขก็จะเกิดขึ้นแก่ตน ก่อนที่จะจบด้วยการกล่าวข้อฉันทของบทนี้โดยระบุให้นักปราชญ์ผู้มีปัญญาญาณได้กระทำตามทั้งในเรื่องของการแต่งฉันทชนิดนี้และการปฏิบัติตนตามคำสอน

นอกจากนั้นจะเห็นได้ว่า แม้เนื้อหาจะเป็นคำสอน แต่ก็ทรงใช้คำได้ดีมากอย่างที่เรียกได้ว่าถึงพร้อมด้วยวรรณศิลป์ เช่นที่กล่าวในบาทที่ว่า “บุตรก็จะเสีย เมียก็จะชั่ว เหตุเพราะตัว เลยละบครอง จักทุจริต ผิดกลบอง ภัตตรจะหมอง มัวหยาไทย” ถ้าอ่านออกเสียงตามจะพบว่ามีความไพเราะมาก สร้างความเพลิดเพลินทางเสียงได้จากจังหวะของการใช้คำ และยังสื่อความหมายได้อย่างชัดเจน เหมาะสมกับการแต่งวรรณคดีคำสอนซึ่งมีลักษณะการโน้มน้าวใจด้วยศิลปะแห่งการประพันธ์ ดังเห็นได้ว่าทรงใช้วิธีการซ้ำคำซ้ำวลีให้เกิดประโยชน์ในการลำดับเนื้อหา คำสอน ดังตัวอย่างคำสอนในบทที่ว่าด้วยความพยายามซึ่งเป็นเรื่องของมโนกรรม ทรงซ้ำวลีหรือกลุ่มคำว่า “มนะหนึ่ง” และ “กลหนึ่ง” ที่ต้นบาท นอกจากนั้นยังใช้คำในลักษณะของการแต่งวรรณคดีคำสอน เช่น การใช้คำว่า จง คำว่า พึง คำว่า ควร และบางเรื่องก็บอกผลเสียผลดีของการปฏิบัติตามคำสอนอย่างชัดเจน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงวางระบบการสอนเช่นนี้ไปตลอดเรื่อง เมื่อกล่าวจบเรื่องหนึ่งก็ทรงขึ้นเรื่องใหม่เป็นหัวข้อใหญ่ในฉันทบทต่อไป แล้วจากนั้นก็ทรงแจกแจงรายละเอียดไปตามลำดับ เช่น ในบทที่ 20

วังสกุญชรฉันทน์ เป็นคำสอนเรื่องทศกุศลกรรมบถว่านปณาดิบาทมืองค์ 5 ทรงเริ่มต้นด้วยการอธิบายว่า กุศลกรรมบถ มี 10 ประการ ประกอบด้วยกุศลบถที่เกิดจากกายกรรม 3 ประการ วชิกรรม 4 ประการ และมโนกรรม 3 ประการ

|                 |                    |
|-----------------|--------------------|
| จะแสดงกุศลธรรม  | บถธรรมะไตรทวาร     |
| ทศประมาณมาน     | มนิราชนุศาสน์สนน   |
| ประกอบปณกรรมกาย | ก็ภิปรายประกาศยุบล |
| ประเภทตริกล     | สุจริตนุกิจนุกูล   |
| วชิสุภาชิต      | จตุพิธิวิธีวิบูลย์ |
| มนัสจัดสุญ      | อกุศลก็สามประการ   |

(Prachum Jaruek Wat Phra Chetuphon, 2001 : 422)

ลักษณะเนื้อหาคำสอนจะเป็นลักษณะนี้ตลอดทั้งเรื่อง แสดงให้เห็นความชัดเจนในการเรียบเรียงเนื้อหา คำสอน ถ้าพิจารณาว่า ผู้ที่หวังจะเชี่ยวชาญในการแต่งฉันท์แต่ละชนิดจะต้องอ่านตัวอย่างด้วยการพิจารณา ชำ ๆ เพื่อเห็นแบบแผนของการแต่งฉันท์ การอ่านซ้ำ ๆ เพื่อให้เห็นแบบแผนการแต่งนี้ ก็เท่ากับว่าจะได้ซึมซับ เนื้อหาคำสอนไปด้วยพร้อมกัน นับว่าเป็นความแนบเนียนแยบคายในการเสนอคำสอนเป็นอย่างดี

ดังนั้น เมื่อพิจารณาในมิติของวรรณคดีคำสอน ตำราฉันท์วรรณพฤติ และ ตำราฉันท์มาตราพฤติ จึงนับ เป็นวรรณคดีคำสอนที่แต่งได้ดีและมีคุณค่าทางเนื้อหาและวรรณศิลป์ สมควรจัดให้อยู่ในทำเนียบของวรรณคดี คำสอนของไทยได้อีกหนึ่งเรื่อง คือ มีจุดมุ่งหมายของกลุ่มบุคคลที่รับคำสอนชัดเจน เนื้อหาเรียงลำดับได้ดีไม่สับสน ทรงแจ่มแจ้งรายละเอียดได้อย่างเข้าใจ และเป็นธรรมะสำหรับบุรุษที่ครอบคลุมนิเวศการดำเนินชีวิตทั้งในเรื่องของการครองเรือน การครองตน และการครองงานซึ่งสำหรับบุรุษผู้มีความรู้ในสมัยนั้น การเป็นข้าราชการหรือ เสวกามาตย์ถือเป็นหน้าที่สำคัญที่ช่วยส่งเสริมให้มีความเจริญรุ่งเรืองในชีวิต

## ความสำคัญของฉันท์วรรณพฤติและมาตราพฤติทั้งสองมิติตกกับบริบททางสังคม

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 สภาพสังคมในสมัยนี้มีความเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อ ก่อนที่บ้านเมืองจะพัฒนาให้ทันสมัยตามแบบอย่างตะวันตกในรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 แม้จะเป็นยุคสมัยต่อเนื่องจากรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 แต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 เศรษฐกิจรุ่งเรืองมาก มีทั้งการค้า สำเภากับจีน อินเดีย ชาว โปรตุเกส อังกฤษ และมีรายได้จากภาษีอากร รวมถึงทรงปรับปรุงการจัดเก็บภาษีด้วย ทำให้มีรายได้เพิ่มอีกมาก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งเป็นพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงได้รับพระราชสมัญญานามว่า “เจ้าสัว” เพราะทรงค้าสำเภาสำราญ ในสมัยนี้ไม่มีสงครามกับพม่า อีกต่อไป เพราะพม่าตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ ไทยเริ่มมีการติดต่อสัมพันธ์ทางการค้ากับตะวันตก โดยเฉพาะ อังกฤษและอเมริกา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตระหนักถึงความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง

ในยุคสมัยของพระองค์ จึงได้ทรงเตือนขุนนางและข้าราชการก่อนที่พระองค์สวรรคตให้เตรียมการรับมือกับความเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากชาวตะวันตกไว้ว่า “การศึกสงครามข้างญวน ข้างพม่าก็เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่ก็แต่ข้างพวกฝรั่ง ให้ระวังให้ดี อย่าให้เสียทีแก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาที่ดีควรจะเรียนรู้อาไว้ก็เอาอย่างเขา แต่อย่าให้นับถือเลื่อมใสไปทีเดียว” (Thiphakornwongmahakosathibodi, Chaophaya, 1995 : 152)

เนื่องจากยุคสมัยนี้มีความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมืองอย่างเห็นได้ชัด สิ่งสำคัญที่จะรองรับความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมืองคือการพัฒนาคุณภาพของคน โดยเฉพาะเรื่องการพัฒนาความรู้ โดยเฉพาะความรู้ทางด้านอักษรศาสตร์ที่ทรงเห็นว่าปัจจุบันอยู่ในภาวะเสื่อมถอยลงมาก ตลอดจนคุณธรรมประจำตนของคนก็หย่อนคลายลง ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าจึงมีพระราชประสงค์ให้พลเมืองโดยเฉพาะกุลบุตรที่จะสืบสายต่อไปในภายภาคหน้าได้มีคุณภาพทั้งทางสติปัญญาและทางจิตใจ ดังเห็นได้จากพระราชปราชญ์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวใน เพลงยาวกลอนสุภาพเรื่องพระราชปราชญ์ จารึกที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามความตอนหนึ่งว่า

ซึ่งทรงพระราชอุทิศประดิษฐ์ประดับ  
จะได้เห็นเช่นภิปรายแยบคายความ  
ด้วยก่อนเก่าเหล่าลูกตระกูลปราชญ์  
ย่อมหัดฝึกศึกษาข้างอาลักษณ์  
ทุกวันนี้มีแต่พาลันดานหยาบ  
จะหาปราชญ์เจียนจะขาดพระนคร  
อันกุลบุตรจะสืบสายไปภายหน้า  
ให้ฝึกฝนในกุศลผลบุญ  
พึงลือเลื่องประจักษ์ประจักษ์

ประสงค์สำหรับผู้รู้กลอนอักษรสยาม  
พยายามลอกเขียนร่ำเรียนรัก  
ทั้งเชื้อชาติชนผู้ดีมีศักดิ์ดี  
ล้วนรู้หลักพากย์พจน์กลบทกลอน  
ประพุดติหยาบไปเสียสิ้นแผ่นดินกระฉ่อน  
จึงขอพรพุทธาไตรยาคุณ  
จงปรีชาเข้มแข็งทุกหมื่นขุน  
อย่ามัวมุ่นฝันผาสุราบาน  
รู้ชั่วชอบประกอบกิจเป็นแก่นสาร

(Prachum Jaruek Wat Phra Chetuphon, 2001 : 546 – เน้นขีดเส้นใต้เป็นของผู้เขียน)

พระราชกรณียกิจที่สำคัญของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวคือ การบูรณะวัดสำคัญของบ้านเมือง รวมถึงการสร้างขึ้นใหม่เพื่อให้พระพุทธศาสนาเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของประชาชน โดยเฉพาะวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามซึ่งเป็นวัดประจำรัชกาลที่ 1 ในสมัยของพระองค์วัดนี้ได้ทรุดโทรมลงเป็นอันมาก พระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2374 ใช้เวลาทั้งสิ้น 16 ปี จึงจะแล้วเสร็จ และได้ทรงพระกรุณาฯ ให้รวบรวมความรู้และสรรพวิทยาการสาขาต่าง ๆ นำมาจารึกไว้ที่วัดนี้เพื่อให้ประชาชนทั่วไปสามารถเข้าถึงความรู้ได้โดยตรง ด้วยเหตุนี้วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามจึงได้ชื่อว่าเป็น “มหาวิทยาลัยแห่งแรกของเมืองไทย” ดังที่สมเด็จพระยาตำราธิราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ในคำนำหนังสือ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ พ.ศ. 2462 ว่า

“.....ในการที่ทรงปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ มีพระราชประสงค์พิเศษอีกอย่างหนึ่ง  
ซึ่งจะให้ป็นแหล่งเล่าเรียนวิชาความรู้ของมหาชนไม่เลือกชั้นบรรดาศักดิ์ ถ้าจะเรียกอย่างทุก  
วันนี้ ก็คือจะให้ป็นมหาวิทยาลัย เพราะในสมัยนั้นยังไม่มีกรพิมพ์หนังสือไทย การเล่าเรียน

ส่วนสามัญศึกษาที่มี เรียนอยู่ตามวัดทั่วไป แต่ส่วนวิสามัญศึกษานั้นจะเป็นวิชาอาชีพของคนทั้งหลายยังศึกษาได้แต่ในสกุล ผู้อยู่นอกสกุลโดยเฉพาะที่เป็นพลเมืองสามัญไม่มีโอกาสที่จะเรียนได้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมเลือกสรรตำรับตำราต่าง ๆ ซึ่งสมควรจะเล่าเรียนเป็นชั้นสามัญศึกษามาตรวจตราแก้ไข ใช้ของเดิมบ้าง หรือประชุมผู้รู้หลักในวิชานั้น ๆ โดยมาก เพื่อคนทั้งหลายไม่เลือกว่าตระกูลชั้นใด ๆ ใครมีใจรักวิชาอย่างใด ก็ให้สามารถเล่าเรียนได้จากศิลาจารึกที่วัดพระเชตุพนฯ จึงมีหลายอย่าง ทั้งเป็นความรู้ส่วนวรรณคดี โบราณคดี และ คัลตราคมต่าง ๆ เป็นอันมาก และได้เป็นประโยชน์แก่ผู้ศึกษา.....” (artbangkok, 2012)

โดยเฉพาะวรรณคดีคำสอน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมวรรณคดีคำสอนที่ทรงคุณค่านำมาจารึกไว้ เช่น ร่ายสุภาวศิตพระร่วง โคลงโลกนิติ กุญญาสอนน้องคำฉันท์ ฉันทพาลีสอนน้อง ฉันทอักษฎาพานร ทั้งนี้ วรรณคดีคำสอนเรื่องสำคัญหลายเรื่องที่จารึกในวัดพระเชตุพนฯ นี้ได้มีการนำวรรณคดีคำสอนเรื่องเก่ามาปรับปรุงหรือแต่งใหม่ให้ประณีตยิ่งขึ้น วรรณคดีคำสอนที่นำมาปรับปรุงใหม่หรือแต่งใหม่เพื่อจารึก เช่น โคลงโลกนิติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมขุนเดชอดิศร (ทรงได้เลื่อนอิสริยยศภายหลังจากสิ้นพระชนม์แล้วเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร) ชำระแก้ไข โคลงโลกนิติ จากฉบับเก่าสำนวนอยุธยา รวมถึงการแต่งขึ้นใหม่เพิ่มเติมหรือ กุญญาสอนน้องคำฉันท์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสได้ทรงนำวรรณคดีคำฉันท์เรื่องนี้ฉบับกรุงธนบุรีมาแก้ไขสำนวนให้ประณีตและงดงามขึ้น

นอกจากนั้นยังปรากฏวรรณคดีคำสอนเรื่องใหม่ที่ใช้สำนวนเดิมในสมัยอยุธยาและกรุงธนบุรีเป็นต้นแบบอีกหลายเรื่องได้แก่ ฉันทพาลีสอนน้อง ซึ่งได้อิทธิพลเนื้อหาจาก โคลงพาลีสอนน้อง ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ และ ฉันทอักษฎาพานร ซึ่งมีเนื้อเรื่องตรงกันกับ พระโพธิสัตว์โกสามภิน ในสมัยกรุงธนบุรี วรรณคดีคำสอนสองเรื่องนี้ Laosoonthorn (1997) สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นผลงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสเช่นกัน แต่ก็ยังไม่มีหลักฐานที่เป็นข้อยุติ

ดังนั้น เมื่อพิจารณามิติทั้งสองประการของ ตำราฉันทวรรณพฤติ และ ตำราฉันทมาตราพฤติ ทั้งมิติของตำราการแต่งฉันทและมิติของวรรณคดีคำสอน จึงนับได้ว่าเป็นพระนิพนธ์ตอบสนองพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีพระราชประสงค์ที่จะพัฒนาพลเมืองชาวสยามให้มีความรู้ควบคู่คุณธรรม โดยเฉพาะในเรื่องการเป็นกวีนักปราชญ์ราชบัณฑิตที่มีความเชี่ยวชาญด้านอักษรศาสตร์และการเป็นพลเมืองที่ดีของสังคม

## บทสรุป

ดังที่ได้กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า ตำราฉันท์วรรณพฤติและมาตราพฤติ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสมีได้มีความสำคัญเพียงการเป็นตำราแต่งคำประพันธ์ประเภทฉันท์เท่านั้น แต่ยังมีความสำคัญในแง่ของการเป็นวรรณคดีคำสอนสำหรับบุรุษอีกเรื่องหนึ่งด้วย อาจกล่าวได้ว่า การพิจารณาตำราทั้งสองเรื่องนี้ในเพียงมิติเดียว คือ มิติของการเป็นตำราประพันธ์ศาสตร์ก็อาจทำให้ละเลยความสำคัญของมิติการเป็นวรรณคดีคำสอนไป ดังนั้น ผู้เขียนจึงใคร่ขอเสนอให้พิจารณาตำราฉันท์วรรณพฤติและมาตราพฤตินี้ร่วมกันในอีกมิติหนึ่ง คือมิติของความเป็นวรรณคดีคำสอน ซึ่งน่าจะช่วยให้มองเห็นความสำคัญของวรรณคดีตำราทั้งสองเรื่องนี้ในฐานะวรรณคดีเรื่องสำคัญเรื่องหนึ่งในทำเนียบจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

## รายการเอกสารอ้างอิง

- Arunaveja, Y. (1996). *Development of Chan in Chan Literary Works*. Doctoral Dissertation, Doctor of Philosophy Program in Thai, Department of Thai, Graduate School, Chulalongkorn University. Thailand. (In Thai)
- Charuek Wat Pho Phumpanya Thai Nathueng Moradok Khwamsongcham Haeng Lok Sing Mai Khong Thai. (2020). Retrieved 1 December 2019, from <https://www.artbangkok.com/?p=6216> (In Thai)
- Chindamane. In *Ayudhaya Literature Volume II*. (1987). Bangkok: Fine Arts Department. (In Thai)
- Khamphree Ratnithisat. (1991). *CMUL Digital Heritage Collection, Manuscripts*. Retrieved 5 June 2020, from [http://library.cmu.ac.th/digital\\_collection/digitalheritage/show.php?RecID=370&FID=33100](http://library.cmu.ac.th/digital_collection/digitalheritage/show.php?RecID=370&FID=33100) (In Thai)
- Khamphree Wuttothaipakorn. (1986). Bangkok: Mahachulalongkornrajavidyalaya University. (In Thai)
- Laosoonthorn, N. (1997). *Thai Wisdom: A Study from Didactic Literature*. Bangkok: The Thailand Research Fund. (In Thai)
- Maneesai, C. (2016). "Atthahana Haeng Chan" in *Thian Tho Saeng*. Bangkok: P.A.Living. (In Thai)

- Vespada, D. (2000). *Thai Texts on Poetics: Concept and Relation to Thai Literary Convention*.  
Doctoral Dissertation, Doctor of Philosophy Program in Thai, Department of Thai, Faculty  
of Arts, Chulalongkorn University. Thailand. (In Thai)
- Phromwichit, P. (1998). *Chanthasat Thai*. Bangkok: Ton Or. (In Thai)
- Prachum Jaruek Wat Phra Chetuphon*. (2001). 6th ed. Bangkok: Wat Phra Chetuphon Clergy.  
(In Thai)
- Phra Sutra lae Atthakhatha Plae*. (1987). Bangkok: Mahamakut Buddhist University. (In Thai)
- Thiphakornwongsamahakosathibodi, Chaophaya. (1995). *Pharachphongsawadan Krung  
Rattanakosin Ratchakan Thi Sam*. 6th ed. Bangkok: Fine Arts Department. (In Thai)